

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT YURIDIK UNIVERSITETI
MAGISTRATURA VA SIRTQI TA'LIM FAKULTETI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI

**“DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

**МЕМЛЕКЕТТИК ТІЛДЕ ЗАҢ ШЫҒАРУ:
МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

**ЗАКОНОТВОРЧЕСТВО НА
ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ:
ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ**

**LAWMAKING IN THE STATE
LANGUAGE: PROBLEMS AND
SOLUTIONS”**

II xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari
to'plami

Toshkent – 2022

UO'K: 808.5; 82.01

TASHKILIY QO'MITA:

G. Gulyamova – TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori v.b.
D. Rasulmuhamedova – TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti
N. Niyazova – TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

TAHRIR HAY'ATI A'ZOLARI:

N. Ramazonov, Sh. Ko'chimov, G. Gulyamova, D. Hoshimova,
Sh. Ziyamuhamedova, N. Niyazova, N. Bozorova, R. Matenov,
A. Fattaxova, D. Rasulmuhamedova (mas'ul kotib)

“Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar / Мемлекеттік тілде заң шығару: мәселелері мен шешу жолдары / Законотворчество на государственном языке: проблемы и решения / Lawmaking in the state language: problems and solutions” II xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami.
– Toshkent: TDYU, 2022. – 184 b.

Ushbu to'plamdan Toshkent davlat yuridik universitetida “Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar / Мемлекеттік тілде заң шығару: мәселелері мен шешу жолдары / Законотворчество на государственном языке: проблемы и решения / Lawmaking in the state language: problems and solutions” mavzusida o'tkazilgan II xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari o'rin olgan. Konferensiya 2022-yil 25-oktabrda Zoom platformasi orqali bo'lib o'tdi.

Hamkorlar: M.Avezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti, O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti.

MUNDARIJA

Шухрат Кўчимов

Давлат тилида қонун ижодкорлиги фаолиятини янада
такмиллаштиришнинг долзарб масалалари 6

Хушвақт Ҳайитов

Норма ижодкорлигида норматив-ҳуқуқий атамаларни
қўллашнинг назарий-ҳуқуқий масалалари 14

Gulnora Gulyamova

Qonun tilida maxsus leksika 18

Атабек Бабаджанов

К вопросу влияния изучения языка и художественной
литературы на формирование правового сознания
и правовой культуры юристов 31

Qodirjon Mo'ydinov

Qonun va normativ aktlar tili: muammolarga bir nazar 35

Ярмухаммат Мадалиев

Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги 42

Nodir Ramazonov

Esse janri haqida mulohazalar 46

С. М. Ражабова

Современные перспективы юридического языка 51

Дилдора Хашимова

Значение электронной литературы в формировании
речевых навыков и умений студентов-юристов 58

Л. К. Турабаева

Инновациялық білім берудегі шығармашылық жұмыс түрлері 67

Х. Х. Таджиев

Қазақ даласында ислами әдебиеттің қалыптасуында
ежелгі әдеби мұралардың орны мен маңызы 72

**DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

Ж. Қ. Әділбекова, Г. К. Бескемпірова Шәкәрім Құдайбердіұлы тіліндегі күрделі метафоралық колданыстар	80
Л. К. Турабаева Ресми іскерлік қарым-қатынас және сөйлеу мәдениеті	92
Н. А. Жарасбаев Сот ісіндегі сөйлеу мәдениеті	98
У. А. Байкабилов Соттағы шешендік	103
Firuz Safarov O'zbek adabiy tilida tejamkorlik va qonun tili	109
S. I. Mahmudova Til tarixi – el tarixi	113
Davron Eshmurodov, Sukhrob Tuychiyev The classification of word categories in uzbek language	118
Azizjon Xo'janazarov Qonunchilikda davlat tili qoidalaridan to'liq va to'g'ri foydalanish masalalari	124
Shahnoza Ziyamuxamedova "100 o'zbek tilshunosi" dasturiy ilovasi amalda	127
X. X. Таджикиев, Б. Т. Тасполатов Науаи шығармашылығында «әрбәғин» дәстүрінің көрінісі	131
Durdona Rasulmuhamedova Talaba nutqi mezonlari	138
Насиба Ниязова Роль страноведческих текстов в обучении языкам студентов-юристов	141
Yo'ldosh Rahmatov, Nasiba Bozorova O'zbek xalq maqollarining genezisi va shakllanish omillari	150

**DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

Рашид Матенов

О формировании коммуникативной компетенции
при обучении русскому языку 157

Умида Пулатова

О роли культуры речи в будущей профессиональной
деятельности студентов-юристов 163

Sevinch Omonova

Ish yuritish va uslublar: hujjat sifatleri 167

Ақлима Садирбекова

Тіл және құқықтың бір-бірімен тығыз байланыстылығы 171

Орифжон Чориев

Юридик терминлар тезаурусини яратишнинг
зарурати ва аҳамияти 175

«Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar»
mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyaning yakuniy
xulosalari (TDYU, 2022-yil 25-oktabr) 178

Шухрат Кўчимов,

Тошкент давлат юридик университети профессори в.б.,
филология фанлари доктори

ДАВЛАТ ТИЛИДА ҚОНУН ИЖОДКОРЛИГИ ФАОЛИЯТИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиёт даврининг янги ренессанс даврига қадам қўйди. Ўзбек давлатчилиги ўзининг узоқ йиллик тажрибалари асосида қайтадан ривожлантирилмоқда. Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017—2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳамда 2022—2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясига асосан улкан ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, парламент фаолиятини янада такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Шу нуқтаи назардан Ўзбекистонда ўтган 31 йиллик мустақиллик йилларида мамлакатимиз қонун ижодкорлиги жараёнида бутунлай янги қонун ижодкорлиги тизими шаклланди. Қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш, расмийлаштириш ва қабул қилиш бўйича Ўзбекистон давлатчилиги тарихида бўлмаган янги механизм ташкил этилди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Парламентнинг бир палатали тизими асосида иш олиб борилган бўлса, 2005 йилдан икки палатали тизим жорий этилди.

Ўзбекистонда қонунчилик техникаси, қонун тили ва терминологияси билан боғлиқ махсус илмий йўналиш шаклланди. Шу боис бу масалалар бўйича мустақиллик йилларида мамлакатимиз ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлари томо-

нидан бир қанча илмий тадқиқот ишлари яратилди, рисола ва илмий мақолалар ҳамда луғатлар эълон қилинди. Лекин шу билан биргаликда, юқорида таъкидланганидек, бу соҳада амалиётда бир қанча муаммолар мавжуд. Шундан келиб чиққан ҳолда, қонун ва тил, қонун тили, қонунчилик услуги масалаларини янада чуқур тадқиқ этиш долзарб аҳамият касб этмоқда.

Шунга кўра ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаларининг ифода этилиш усули давлат фаолиятида ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга. Бу масалалар қонунчилик тили ва услубининг асосий вазифаси ҳисобланади.

Бу соҳани Ўзбекистонда янада такомиллаштириш учун қуйидаги масалаларга алоҳида эътибор қаратиш зарур:

1. Қонун тили ҳар жиҳатдан мукаммал бўлиши учун, авваламбор, улар ўзбек тилида яратилиши, ўзбек тилининг мавжуд грамматик қонун-қоидаларига тўла бўйсунishi шарт. Шундан сўнггина бошқа халқларнинг тилларига таржима қилиниши керак.

2. Қонун тили сўз танлаш мезони юзасидан ўзининг қатъий чегарасига эга. У умумадабий тилдаги барча сўзларни қабул қилавермайди. Унинг лексикасини асосан умумистеъмолдаги сўзлар, терминлар, услубий бўёғи сезилар-сезилмас даражадаги, фразеологик маъно етакчилик қилувчи қонун тилига хос иборалар ҳамда бошқа тиллардан кирган сўзлар ташкил қилади.

3. Бугунги қонун тилининг лексикасини тартибга солишда бир ёқламаликдан сақланиш мақсадга мувофиқ. Бошқа тиллардан ўзлашган ва амалиётга чуқур сингиб кетган сўз ва терминларнинг ўринли, ўринсиз муқобилларини излашдан тийилган маъқул. Уларни, айниқса, форсча, арабча сўзлар билан алмаштириш ўзбек тили тараққиёти учун фойда келтирмайди (жумладан, инсон ҳуқуқлари термини ўрнига инсон ҳақлари сингари) Қонунчилик тилидаги терминларни тартибга солишда ўзбек тилининг бой имкони-

ятларини кенгроқ ишга солиш йўлидан бориш яхши самара беради.

4. Қонун тилини синтактик жиҳатдан кузатишлар шуни кўрсатдики, қонун тили асосан дарак гаплардан ташкил топади. Қўшма гапларга нисбатан содда ёйиқ гаплар кенг ишлатилади, мураккаб синтактик тизим (конструкция) ва ўрам (оборот)лардан кенг фойдаланилади. Қонун тилининг шахссизлик белгиси шахссиз бир бош бўлакли гапларнинг иштирокини, пассив конструкциянинг фаоллигини таъминлайди.

Бугунги кундаги айрим қонун матнларида ўзбек тилининг қонун-қоидаларига бўйсунмайдиган ҳолатлар мавжуд. Қонун матнларида бундай ўринларга асло йўл қўйилмаслиги зарур. Қонунни ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда тузиш шарт.

5. Мамлакатимизда амалда бўлган қонунларнинг тили юзасидан шундай умумий хулосага келиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ҳар томонлама ижодий ёндашилган бўлиб, у ифода усули нуқтаи назаридан ниҳоятда мукамал даражада тузилган, уни тайёрлашда қонун тилига қўйиладиган барча талабларга қатъий риоя қилинган. Ундаги ҳар бир ҳуқуқий норма ўта аниқ ва қатъий ифодаланган. Шунга кўра Конституциямиз нафақат юридик жиҳатдан, балки ифода усули нуқтаи назаридан ҳам бошқа қонунларга юридик тилнинг ягона илмий-амалий андозаси (эталони) бўлиб хизмат қилиши лозим. Бироқ амалиётда эса Конституциямиздаги айрим ҳуқуқий нормаларни бошқа қонунларда акс эттирганда Конституциядаги ифода усулини, сўз ва терминларни сақлаш принципига тўла риоя қилинмаяпти. Бу эса Конституциянинг барча қонунлардан устунлиги принципига зиддир.

6. Миллий ҳуқуқий тизимимиз тараққий топиб, қонун ижодкорлик фаолияти муҳим аҳамият касб этаётган бугунги кунда қонунларимизнинг тўғри номланиши масаласи ҳам

муҳим ўрин тутади. Шунга кўра миллий истиқлолдан сўнг айрим қонунларимиз (Маъмурий жавобгарлик кодекси) ўз мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда тўғри номланди. Лекин айрим қонунлар (Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, Жиноят-ижроия кодекси, Фуқаролик кодекси) нинг номлари ҳозир ҳам ўзларининг асл мазмун ва моҳиятини тўла ифодалай олмайди.

Хорижий мамлакатлар (Буюк Британия) тажрибасидан келиб чиққан ҳолда “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисида”, “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунларда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг номланишига қўйиладиган талаблар хусусида алоҳида ҳуқуқий норма киритилиши лозим.

7. Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисидаги қонуннинг 20-моддасида, Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонуннинг 19-моддасида қонун матнида ишлатилаётган терминлар амалдаги қонун ҳужжатларида қабул қилинган маъносига мувофиқ (турлича изоҳлаш имкониятини истисно этадиган тарзда) ягона шаклда қўлланиши белгиланган. Бироқ бу ҳуқуқий нормага қонун матнларида ишлаб чиқишда тўла риоя қилинмаяпти. Қонун матнларида бир термин турли туман шаклларда берилмоқда.

Шунга кўра ўзбек юридик терминология тизимида, аynиқса, уларнинг шакл ва мазмун бирлиги мутаносиблигида бир қанча муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

биринчидан, рус тилидан сўзма сўз таржима қилиниши натижасида айрим юридик терминларимизнинг шакли мазмунига тўғри келмайди (тўғри қасд, эгри қасд, депутатлик тафтиши кабилар). Шунга кўра уларнинг номлари шу ҳуқуқий тушунчанинг мазмунини очиб бера олмайди;

иккинчидан, ҳозирги пайтда бир ҳуқуқий тушунчанинг бир нечта шакллари (синонимия муаммоси) мавжуд (пока-

зание - кўрсатув, кўрсатма, кўргазув, кўргазма, гувоҳлик, сўроқ бериш кабилар). Бу ҳолат ўзбек юридик терминологиясида жуда ҳам кенг тарқалган бўлиб, ҳуқуқий нормаларни турлича шарҳлашга кенг йўл очиб бермоқда;

учинчидан, бир юридик терминнинг турли тушунчаларни ифодалаши (омонимия ва полисемия) муаммоси “Жиноят-ижроия кодекси” термини “жиноятга белгиланган жазони ижро этиш тартиби ҳақидаги қонунлар мажмуаси”ни ҳамда “жиноятни ижро этиш тартиби ҳақидаги қоидалар мажмуи” тушунчасини англатади.

Бугунги кунда миллий юридик терминологиямизда омонимия ва полисемия ҳодисалари шунчалик кучлики, ҳатто айрим юридик терминлар ўзларининг асл маъносига тескари, қарама-қарши маъноларни ифода этади. Шу нуқтаи назардан юридик терминологияда синонимия ва омонимия ҳодисаларини бартараф этиш, уларнинг илмий асосланган ягона шакллари ишлаб чиқиш биринчи галдаги вазифа бўлиши лозим.

8. Ривожланган хорижий мамлакатларнинг таълим тизимида бўлажак ҳуқуқшунос кадрларнинг тил тайёргарлигига алоҳида эътибор қаратилади. Ҳатто, эрамиздан олдинги 388 йилда Платон Академиясида, шахснинг ҳар жиҳатдан эркин камол топиши учун, нотиқлик санъати, судда нутқ сўзлаш, қонунларни тайёрлаш ҳақидаги илмлар билан мунтазам шуғулланилган. Шунингдек, 1918 йилгача Европанинг машҳур Нюрнберг (1526) ва Страсбург (1538) гимназияларида 12 йиллик таълимида ўқув жараёнининг 55 фоиз вақти ўқувчиларнинг тил тайёргарлигига ажратилган ва бу ҳозир ҳам айрим мамлакатларнинг таълим тизимида сақланиб қолган.

АҚШнинг Чикаго ва Иллинойс университетларининг юридик факультетларида таълим олувчи ҳар бир талаба 45 фан (нутқ ўрганишга кириш, ёзма нутқ, оммавий муомала нутқи, сиёсий нутқ, полемика асослари, суд нотиқлиги каби-

лар)дан иборат цикл - “Нутқ мактаби” деб номланган курсни ўқишлари лозим. Юридик дипломни олиш учун “Нутқ мактаби” циклидан 6 фанни топшириш мажбурий қилиб белгиланган. Англияда ҳам юристларнинг тил тайёргарлиги худди шу тарзда амалга оширилади.

Швецияда эса давлат тили француз ва немис тиллари бўлгани учун, бўлажак ҳуқуқшуносларга “Юридик нутқ” фани уч йил давомида француз ва немис тилларида (иккала тилда умуммажбурий ҳолатда) ўргатилади. Амстердам университетининг ҳуқуқшунос талабалари голланд, инглиз, француз, немис тиллари бўйича имтиҳон топширадилар ва “Ижтимоий нутқий алоқа”, “Судда нутқ сўзлаш ва ҳақиқат муаммолари”, “Баённомалар (протоколлар) таҳлили” каби нутқни ривожлантиришга қаратилган фанлардан таҳсил оладилар.

8. Мамлакатимизда юридик тил ва юридик нутқ масалаларини узлуксиз равишда такомиллаштириш, бу соҳада маълум бир билимларни изчил ривожлантириш, юридик тил ва юридик нутқ назарияси билан боғлиқ илмий тадқиқот ишларини рағбатлантириш ва шу соҳада етук малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон ҳуқуқшунослик фани тизимида хорижий мамлакатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда “Юрислингистика” деб номланган янги илмий йўналишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

Изоҳлар:

1. Касимова М. Структурно-системные особенности юридической терминологии узбекского языка. Дисс. ... канд. филол. наук. - Т.: 1986.; Бойко Л.М. Законодательная техника (теория и практика). Автореф. канд. юрид. наук. -Т.: 1984.; Каримова Л.А. Правовые и нравственные аспекты законов о языке. Дисс. ... канд. юрид. наук. - Т.: 1991.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунларининг тили. Филология фанлари номзоди.... диссертацияси. - Т.: 1996.; Ҳуқуқий нор-

маларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий назарий муаммолари (лингво-юридик таҳлил). Филология фанлари доктори ... диссертацияси. - Т.: 2004.; Фуломова Г.Ё. Ўзбек юридик терминологиясининг истиқлол даври тараққиёти. Филология фанлари номзоди ... диссертацияси. - Т.: 2004; Ҳайитов Х. Қонун ижодкорлигида юридик лингвистиканинг ўрни ва аҳамияти. Юридик фанлари номзоди ... диссертацияси. - Т.: 2011 ва бошқалар.

2. Саидов А., Саркисянц Г. Юридик тил ва ҳуқуқшунос нутқи. - Т.: Адолат, 1994.; Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. Т., 2017.; Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикаси қонунчилик техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). -Т.: ЎЗР ИИБ Академияси, 1996.; Саидов А., Саидова Л., Кўчимов Ш., Қосимова М. Қонун ва тил. - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997.; Давлат тили: муаммолар ва ечимлар. Академик А.Х. Саидов таҳрири остида. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 1999; Саидов А., Кўчимов Ш. Қонунчилик техникаси асослари -Т.: Адолат, 2001.; Кўчимов Ш.Н. Юридик тил назарияси ва амалиёти. - Т.: ЖИДУ, 2013. ва бошқалар.

3. Юридик атамалар ва иборалар луғати., Т., Адолат, 1993.; Сатимов Ғ. Инглизча-русча-ўзбекча ҳуқуқий атамалар луғати. Т., Адолат, 1999.; Аҳмедов Ғ., Бектемиров Ҳ. Русча-ўзбекча юридик атамалар луғати. Т., Адолат, 2002.; Саидов А., Рахимова Г. Глоссарий юридических терминов Республики Узбекистан. Т., 2003; Батлер В., Саидов А. Русча-ўзбекча-инглизча юридик луғат. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2011.; Ўзбекистон юридик энциклопедияси. Т., Адолат, 2009.; Курганов А.М., Джузбаева Д.С. Ўзбекча-русча-инглизча юридик атамалар луғати. Т, ЎЗР ИИБ Академияси, 2020; Маҳмудов Н., Кўчимов Ш., Шарипова Н. Юридик терминларнинг русча-ўзбекча луғати. Т., 2020. ва бошқалар.

4. Платон. Законы. Кн. 7- Платон. Соч. в 3-х. Т.3.Кн.М., 1972. – р. 264-308.

**DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

5. Губаева Т.В., Малков В.П. Словесность в юриспруденции как учебная дисциплина // Государство и право. – 1996. – №12. – 108-116-с.

Хушвақт Ҳайитов,
Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси кафедра мудир,
юримдик фанлар доктори, профессор

НОРМА ИЖОДКОРЛИГИДА НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ АТАМАЛАРНИ ҚЎЛЛАШНИНГ НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ МАСАЛАЛАРИ

Жамият тараққий этиб боргани сайин ижтимоий муносабатларни, вужудга келган янги соҳаларни қонун билан тартибга солишга эҳтиёж кучаяди. Шунингдек, қонунчиликка янги тушунча, категория ва атамаларнинг кириб келиши ҳам жамият иқтисодий-ижтимоий ривожланишини ҳуқуқий таъминлаш жараёнида юзага келадиган объектив ҳолатдир. Шаклланаётган янги тушунчаларнинг таърифини, мазмун-моҳиятини, турларини ёритиш ҳуқуқшунос олимлар зиммасига долзарб вазифаларни юкламоқда.

2022 — 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида норма ижодкорлиги жараёнини модернизация қилиш, қонунчилик ҳужжатларининг қатъий ижросини таъминлаш асосий вазифалардан бири этиб бегиланган. Унга кўра, қонун ижодкорлиги жараёнида фуқаролик жамияти институтлари билан маслаҳатлашувлар ўтказиш амалиётини такомиллаштириш, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг барқарорлиги, сифати ва самарадорлигини таъминлаш мақсадида «ақлли тартибга солиш» модели элементларини қўллаш доирасида қонунчилик ҳужжатларининг тартибга солиш таъсирини баҳолашни ривожлантириш ва кенгайтириш белгиланган.

Бундан ташқари, соҳаларда «тартибга солиш юки»ни камайитириш доирасида қонунчилик ҳужжатларини қисқартириш, давлат органлари фаолиятини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш,

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш устувор йўналишлардан этиб белгиланган.

Қонун ижодкорлигида экспертиза ўтказиш механизмини ривожлантириш қонунчилик ҳужжатлари сифати ва қонун ижодкорлиги самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади. Шу боис, 2018 йил 8 августда тасдиқланган Норма ижодкорлиги фаолиятини такомиллаштириш Концепциясида эксперт ҳамжамияти билан маслаҳатлашиш ва уларнинг салоҳиятидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнида фойдаланишнинг самарали механизмларини яратиш, икки ва ундан ортиқ тилларда тайёрланган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳалари матнларининг ўзаро мувофиқлигини лингвистик экспертизадан ўтказишни таъминловчи органни белгилаш каби вазифалар белгиланган.

Қонун тили мукамаллигига эришишга бўлган интилиш инсоният томонидан дастлабки қонунлар яратилган вақтларда ҳам мавжуд бўлган. Дастлабки қонунларда қонун ижросининг самарадорлигига эришиш, уни ифодалаш тили қонун ижодкорларининг диққат марказида бўлган. Жумладан, қадимги юнон файласуфи Аристотель ўз асарларида қонуннинг жамият ҳаётидаги ўрни, мукамал қонунлар яратиш, қонун тили, унинг ўзига хос табиати, ҳуқуқий нормаларни тузиш билан боғлиқ баъзи бир қоидаларга тўхталиб ўтган. Қадимги ва ўрта асрларда Рим империяси қонунлари ўзининг мукамаллиги билан шухрат қозонган. Рим ҳуқуқшуноси Юстиниан дигестларида: “Ҳуқуқ аниқ белгиланган бўлиши лозим”лиги таъкидланган.

Ўрта Осиёлик мутафаккир Абу Наср Форобий ўз асарларида қонунларнинг сифати тўғрисида, хусусан, унинг тузилиши ва мазмунига тўхталиб ўтган. Унинг фикрича, мукамал қонун яратишнинг муҳим шarti қонуншуноснинг қонунларни мамлакат, давлат, халқ манфаатларини кўзлаб, барча

фуқаролар ҳуқуқий маданияти даражасини назарда тутиб барчага тушунарли тарзда ифода этиши лозим.

Қонун тили ва техникаси билан боғлиқ масалалар ҳақида буюк француз файласуфи Шарль Луи Монтескье “Қонунлар руҳи ҳақида” номли асарида тўхталиб, унда қонун тили, унинг мазмун ва моҳияти тўғрисида шундай дейди: “Қонун тили барча фуқароларга бир хил тушунча бериши, унда тушунарсиз жумлаларга йўл қўйилмаслиги, қонунчилик услуби ўзининг қисқа ва аниқлиги билан ажралиб туриши лозим”. Шунингдек, Ш.Монтескье давлат органларини, маъмуриятни, ижтимоий жамоатчиликни қонунларни ҳамма тушунадиган тилда ёзилиши кераклиги ҳақида бир неча марта огоҳлантирган.

Маълумки, қонун мазмунан сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплардан иборат. Ушбу сўзларни илмий тадқиқ этиш ва амалий қўллашда уларни бир қатор тоифалари фарқланади. Илмий юридик адабиётларда ёзилишича қонун тилидаги сўзларни ҳуқуқшунос ва тилшунос олимлар қуйидаги гуруҳларга ажратадилар:

- умумистеъмолдаги лексика;
- чет тиллардан кирган сўзлар;
- фразеологик лексика;
- атамалар.

Умумистеъмолдаги лексика – (юн. *lexikon* – “луғат”, бирор ижтимоий қатлам ёки муайян фаолият соҳасига мансуб умумистеъмолдаги сўзлар заҳирасидир) тилшуносликнинг барча услубларида ишлатиладиган, ўша тилда сўзлашадиган барча кишилар учун тушунарли ва кенг қўлланиладиган сўзлардир. Тилшунос олим Ш.Н.Кўчимовнинг фикрича, қонун тилида ҳам умумистеъмолдаги сўзлар кенг қўлланилади. Бундай бўлиши табиий, чунки қонун тилининг лексик жиҳатдан ўта ихтисослашуви мақсадга мувофиқ эмас.

Чет тиллардан кирган сўзлар – турли давлатларнинг истилоси ёки яқин қўшничилик муносабатлари, турли ижтимоий-иқтисодий, маданий муносабатлар натижасида

умумий лексикага кириб келади. Ўз ўрнида мазкур сўзларни қонун тузиш жараёнида камроқ ишлатиш лозим. Чунки ушбу сўзлар қонун мазмунини тушунишда фуқароларга қийинчилик туғдириши мумкин. Фикримизча, чет тиллардан ўзлашган шундай сўзлар ҳам борки, уларни айнан ўзини ишлатиш лозим. Масалан, прокурор, парламент, конституция, президент, республика, адвокат, кодекс, сенат, судья кабилар.

Фразеологик лексика – (юн. phrasis – “ибора”, тузилишига кўра сўз бирикмасига, гапга тенг семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутққа тайёр ҳолда киритиладиган луғавий бирлик) қонун тилида сўзлардан ташқари ишлатиладиган сўз бирикмаларидир. Бу ҳақда Ш.Н.Кўчимов шундай дейди: “Бизнинг нутқимизда нафақат сўзлар, балки сўз бирикмалари ҳам фаол қўлланилади. Жумладан, “Жиноят кодекси”, “Жиноят ҳуқуқи” кабилар. Бундай сўз бирикмалари икки маънони ифодалайди, яъни бир сўзга тенг келади, масалан, Жиноят кодекси дейилганда жиноятга жазо белгилаш тўғрисидаги кодекс тушунилади. Бундай бирикмалар эркин бирикмалар ҳисобланади. Бундан ташқари, тилимизда турғун бирикмалар ҳам мавжуд бўлиб, уларни бир-биридан ажратганда шу маънони бермайди. Масалан, айбини бўйнига олмоқ, жиноят ишини тугатмоқ кабилар.

Атамалар (терминлар) – (лот. terminus – чек, чегара) – фан, техника, касб-хунарнинг бирор соҳасига хос муайян бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмасидир. Атамалар қонун тилида кенг қўлланилади. Бу эса қонун мазмунининг ихчам, тушунарли ва лўнда ифодаланишига хизмат қилади. Ҳуқуқшунос В.Н.Когон таъкидлаганидек, қонун матнининг фақат атамалардангина ташкил топиши – энг юксак орзудир. Бунга ҳуқуқ доимо интилади, лекин ҳуқуқшунослик фани ва мақсадининг мураккаблигидан бу юксак орзуга эришиб бўлмайди.

Қонун мазмунини ифодалашда кўпроқ атамалардан

фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Аммо атамалардан кўпроқ фойдаланиш қонунни фуқаролар томонидан тушунишда қийинчилик туғдирмаслиги лозим. Агар қонунда махсус атамалар ишлатилса, албатта, унинг изоҳини қонун ҳужжатида акс эттириш мақсадга мувофиқ.

Фикримизча, қонун тилининг ривожланиши ҳам бевосита давлат тилининг такомиллашиб бориши билан боғлиқдир. Бу ҳақда “Қонун тили” асари муаллифлари шундай фикр билдиришади: “Қонунчиликнинг такомили, аниқ ва тушунарли бўлиши у ёзилган тилнинг ривожига маълум маънода боғлиқдир. Агар қонун ёзилган тил илмий жиҳатдан етарли даражада ишлаб чиқилмаган, луғат заҳираси камбағал бўлса, бу тилда аниқ ва тушунарли қонун яратиш анча қийиндир. Ва аксинча, қонун ёзилувчи тил қанчалик бой бўлса, қонуншуноснинг ўз фикрини унда аниқ ифодалаши, тайёрланаётган қонун лойиҳасининг мазмун ва шакл жиҳатидан юқори сифатга эришиши шунчалик осондир”.

Мамлакатимизда давлат тилининг доимий такомиллашуви учун зарур барча ҳуқуқий асослар яратилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси “Давлат тили ҳақида”ги Қонунининг 7-моддасига кўра, давлат ўзбек тилининг бойитилиши ва такомиллаштирилишини таъминлайди, шу жумладан унга ҳамма эътироф қилган илмий-техникавий ва ижтимоий-сиёсий атамаларни жорий этиш ҳисобига таъминлайди. Янги илмий асосланган атамалар жамоатчилик муҳокамасидан кейин ва Олий Мажлис палаталари тегишли қўмиталарининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилади, - деб белгиланган.

Истиқлол йилларида ўзбек тилидаги илмий-техникавий ва ижтимоий-иқтисодий атамашуносликни бойитиш ва кенгайтириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Атамашунослик қўмитаси томонидан мувофиқлаштириб келинди ҳамда ушбу соҳада муайян ютуқларга эришилди. 2003 йилда Атамашунослик қўмитаси

тугатиладан сўнг атамашуносликка оид ишларни тартибга солишни мувофиқлаштириш ва илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш вазифаси “Давлат тили ҳақида”ги Қонунни жорий этиш Комиссияси зиммасига юклатилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» ПФ-5850-сон Фармони асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида ходимларининг умумий чекланган сони 9 та штат бирлигидан иборат Давлат тилини ривожлантириш департаменти ташкил этилди.

Қуйидагилар Давлат тилини ривожлантириш департаментининг асосий вазифалари этиб белгиланди:

давлат тилини ривожлантириш, давлат тили тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан мониторингни амалга ошириш, ушбу соҳада жамоатчилик назоратининг самарали шакллари жорий этиш;

давлат органлари ва ташкилотлари, жумладан, маҳаллий ижро этувчи ҳокимият органларининг давлат тилини ривожлантириш, давлат тили тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилиши устидан давлат назоратини ташкил қилиш бўйича фаолиятини мувофиқлаштириш;

давлат тилининг амал қилиши билан боғлиқ муаммоларни аниқлаш ва бартараф этиш юзасидан, шунингдек, уни ривожлантириш соҳасида ягона давлат сиёсатини юритиш бўйича таклифлар тайёрлаш;

ўзбек тилининг ёзма нутқи меъёр ва қоидаларини ишлаб чиқиш бўйича ҳамда лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини тўлиқ жорий этиш борасидаги ишларни жадаллаштириш;

давлат тилини ривожлантириш бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини ишлаб чиқиш;

давлат тилини ривожлантириш бўйича дастурлар ва «йўл хариталари»ни ишлаб чиқиш, уларнинг амалга оширилишини

назорат қилиш, шунингдек, «Ўзбек тили байрами куни»ни нишонлаш бўйича ишларни мувофиқлаштириш;

илмий асосланган янги сўз ва атамаларни истеъмолга киритиш, замонавий атамаларнинг ўзбекона муқобилларини яратиш ва бир хилда қўлланишини таъминлаш, географик ва бошқа топонимик объектларга қонун ҳужжатларига мувофиқ ном берилиши борасидаги фаолиятни мониторинг қилиш ва мувофиқлаштириш;

давлат тилини ривожлантиришга оид илмий-тадқиқот ишларини қўллаб-қувватлаш, бу соҳада халқаро ҳамкорликни амалга ошириш.

Бугунги кунда ҳам давлат тилини ривожлантириш ва атамашунослик билан боғлиқ муносабатлар фаол равишда, изчил мувофиқлаштириб борилиши лозим. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси “Давлат тили ҳақида”ги Қонунида ушбу вазифаларнинг ижроси ва унинг ваколатлари кўрсатилиши мақсадга мувофиқ.

Мамлакатимизнинг бир қатор олимларининг (А.М.Бойко, Ҳ.Т.Одилқориев, И.Т.Тулътеев, Ш.Н.Қўчимов, Ш.Н.Бердияров) асарларида қонун тилида қўлланилган атамаларни гуруҳлаштириш ҳақида фикрлар билдирилган бўлиб, улар бир-бирига жуда яқин. Жумладан, Ш.Бердияровнинг таъкидлашича: “Қонун тилида қўлланиладиган атамалар қуйидагича таснифланади: биринчиси - барча учун тушунарли бўлган, ўзининг умум эътироф этган маъносида қўлланиладиган ва ҳеч қандай махсус маънога эга бўлмаган умумистеъмолдаги атамалардир. Масалан: қарздор, қоида, йиғилиш, ҳаракат ва ҳоказо. Иккинчиси - кенг қўлланиладиган, аммо қонун нормасида алоҳида маъно касб этадиган атамалар. Масалан: ариза, шикоят, мажлис ва бошқалар. Учинчиси – ҳуқуқшуносликнинг маҳсули сифатида ёки қонун нормасини ишлаб чиқувчи томонидан яратиладиган махсус ҳуқуқий атамалар. Масалан: қонун, суд, жавобгар ва ҳоказо. Тўртинчиси – техник атамалар, яъни фан ва санъатнинг турли соҳаларидан

ўзлаштирилган атамалар. Масалан: телефон, микрофон, фонограмма ва бошқалар .

Тилшунос Ш.Кўчимов юқоридагилардан бирмунча фарқли барча атамаларни, ижтимоий-сиёсий атамалар; ҳар хил соҳаларнинг атамалари; кенг қўлланиладиган, аммо ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб этадиган атамалар; ҳуқуқий атамалар сифатида гуруҳлаштиради.

Фикримизча, қонунчиликда қўлланилувчи юридик атамаларни қўлланилиш соҳасига кўра таснифлаш мақсадга мувофиқдир: Биринчидан, умумистеъмолдаги атамалар бўлиб, улар кўпчилик фуқаролар томонидан кенг қўлланилади. Масалан: давлат, республика, ҳудуд, қарз, мажбурият, бурч, обрў кабилар. Иккинчидан, маълум фан, техника, касб-хунарнинг бирор соҳасига хос махсус атамалар. Масалан: акциз, акциядор, депозит, банк, коллеж, солиқ кабилар. Учинчидан, ҳуқуқий ҳужжатда махсус маъно касб қиладиган атамалар. Масалан: даъвогар, жавобгар, иштирокчи, фуқаро, қарздор, пленум кабилар. Тўртинчидан, халқаро ҳуқуқий муносабатларда кенг қўлланиладиган атамалар. Масалан: конвенция, протокол, меморандум, персона нон грата, декларация, ноталар кабилар. Бешинчидан, ҳуқуқий атамалар. Масалан: норматив, ҳужжат, қонун, қарор, жиноят, гувоҳлик кабилар.

Қонун тилида атамаларни ишлатишда муайян талабларга риоя этиш лозим. Бундай талабларни Ҳ.Т.Одилқориев ва И.Т.Тўлғатеевлар қуйидагича изоҳлайди: 1) атама ифодаланаётган тушунчанинг мазмунини аниқ ва тушунарли акс эттириш лозим; мужмал, кўп маъноли, эскирган ва тушунарсиз атамаларни қўллаш мумкин эмас; 2) кенг қўлланиладиган, умум эътироф этган ва синовдан ўтган атамалардан фойдаланиш керак; 3) қўлланилаётган ҳуқуқий атамаларнинг барқарорлигини сақлаб қолиш зарур. 4) атамаларни қўллашда бир хилликни сақлаб қолиш зарур. Айни бир тушунчани ифодалашда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга

ўзгартиш ва қўшимчалар киритишда ҳам мана шу талабларга риоя қилиш керак.

Хуқуқшунос С.К.Магомедовнинг фикрича: “Норматив-хуқуқий ҳужжатларда қўллаш учун атама қуйидаги талабларга мос бўлиши лозим: 1) атаманинг тизимлилиги яъни, ҳуқуқда ўзининг мантиқи билан шартланган ички мувофиқликка эгаллиги; 2) атаманинг битта маънолилиги; 3) атаманинг муайян маънони акс эттириши (атаманинг барқарорлиги); 4) атаманинг аниқлиги; 5) атаманинг имкон қадар синонимларга эга бўлмаслиги; 6) атаманинг қисқалиги; 7) атаманинг синондан ўтганлиги ёки умум томонидан қабул қилинганлиги; 8) атаманинг замонавийлиги; 9) атаманинг хушоҳанглиги; бу талаб икки жиҳатни ўзида ифодалайди: қулай талаффуз этилиши ва хушоҳанглиги (эшитилиши)”.

Хуқуқшунос М.А.Ахмедшаева ҳам юридик атамаларнинг бир қатор талабларга мос бўлиши лозимлигини қуйидагича таъкидлайди: “Қонун яратиш жараёнида атамалар, айниқса, махсус юридик атамалар масаласи қонун яратувчидан чинакам масъулият ва маҳоратни талаб этади. Атамаларга нисбатан ҳам бир неча талаблар мавжуд:

1) қонун матнида махсус атамалар жуда ҳам кўпайиб кетмаслиги керак, акс ҳолда у фақат тор мутахассислар учунгина тушунарли бўладиган қонунга айланиб қолади;

2) атамаларнинг мазмуни қисқа, тушунарли тарзда изоҳланиши керак;

3) бир норматив-хуқуқий ҳужжат доирасидагина эмас, балки бутун хуқуқий тизим доирасида бир ва айнан ўша атаманинг бир хил тушунилиши, бир хил изоҳланиб, қўлланишига эришиш лозим;

4) қонун қайси тилда эълон этилса, дастлаб ҳам ўша тилда ёзилган бўлиши керак, акс ҳолда таржима қилинган қонун “ўз руҳини”, фикрлар, иборалар раволигини анча йўқотади”.

Юридик тушунчаларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги С.К.Магомедовнинг фикри диққатга сазовордир. Унга кўра,

юридик тушунчалар бирон-бир ҳақиқий ҳолатларга нисбатан бўлган аниқ норматив муносабатлар асосида пайдо бўлиб, ҳар қандай бошқа тушунчалар каби тегишли атамалар билан белгиланади, улар шунингдек, юридик атамалар, деб аталади ва юридик тил лексикасинининг асосий хоссасини, унинг энг кўп ахборот қисмини, шунингдек, семантик ва функционал жиҳатдан энг аҳамиятли қисмини ташкил этади.

Юридик атамаларнинг юқорида қайд этилган талаблари ва хусусиятларидан келиб чиқиб юридик атамани қуйидагича ифодалаш мумкин: юридик атама (термин) – ҳуқуқий аҳамиятга эга предмет, ҳолат, ҳаракат ҳақидаги тушунчаларининг ҳақиқий ҳуқуқий ҳолатларини номлаш учун хизмат қилувчи сўз ёки сўзларнинг маъно жиҳатдан бирикиши, шунингдек, айнан мос келувчи, аниқ белгиланган маънони ифода этувчи тушунчадир.

“Сўз тилшуносликда ҳар доим нутқ ва матннинг муҳим бирлиги сифатида қаралган. Сўз моҳиятига кўра ҳар қандай матнда “ғишт” вазифасини бажаради. Сўзнинг шу каби қурилиши қонун матни ва нормаларида ҳам ифодаланади. Сўз бир қатор семантик хусусиятга эга. Масалан, битта сўз турли хил маъно ифодалайди ёки акси сифатида турли хил сўзлар битта маънони билдиради ..., ҳуқуқшунослик фанларида сўзларни қўллашнинг қоидалари шаклланган” бўлиб, қонун тилида сўзларни ишлатиш ва маъно ифодаланишига оид талаблар хусусида ҳам кўпгина олимлар ўз қарашларини билдирганлар.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда аниқликни таъминловчи шартлардан бири – қўлланилаётган атамаларнинг бирхиллигидир. А.С.Пиголкин норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг максимал (юқори) аниқликни таъминловчи қуйидаги шартларини санаб ўтади:

– сўз ва ибораларни тўғри, аниқ маъносида қўллаш. Матнда бўрттиришлар, кўп маънолилиқ, ортиқча ҳаволалардан воз кечиш;

- қўлланилаётган атамаларнинг бирлигига эришиш;
- атамаларни аниқ, бир маънода ва қатъиян чегараланган маъносида қўллаш;
- сўз ва ибораларни умумистеъмолдаги тилда ишлатилишига қараганда торроқ, чегараланган маъносида қўллаш;
- таърифларини баён этишнинг ягона шаклини қўллаш, сўзларни кераксиз безамаслик;
- қонун чиқарувчи фикрининг мантиқан кетма-кет ва бир маромда баён этилиши, фикрнинг тугалланганлиги.

Юқорида қайд этилган фикрларни умумлаштирган ҳолда норма ижодкорлигида норматив-ҳуқуқий атамаларни қўллашни такомиллаштириш мақсадида қуйидагилар таклиф этилади:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасида тил хизмати бўйича тузилма ташкил этиш ҳамда ушбу тузилмага қўшимча вазифа сифатида янги таркибда шаклланган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатларига қонун лойиҳаларини тайёрлаш бўйича семинарлар ташкил этишни, қонун лойиҳаларини адабий тил қоидаларга мувофиқ тайёрлаш бўйича илмий-услубий адабиётлар нашр этишни юклаш ҳам мақсадга мувофиқ.

2. Ўзбекистон Республикаси “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, қонун лойиҳаси ҳужжатни қабул қилувчи органнинг қарорига биноан бир қатор экспертизалардан ўтказилиши белгиланган. Аммо ушбу норма қонун лойиҳасини юридик-лингвистик экспертизадан ўтказиш зарурати қайси ҳолатларда шарт эканлигини кўрсатмайди. Фикримизча, ушбу қонунда агар янги қонун лойиҳаси қабул қилинса ёки қонун лойиҳасида янги атама ва тушунчалар ишлатилса, қонун лойиҳалари юридик-лингвистик экспертизадан ўтказилиши шарт эканлиги тўғрисидаги қонун белгилаш лозим. Ушбу талаб

янги қўлланилаётган атама ва тушунчаларни амалдаги қонунчиликдаги атама ва тушунчаларга мослаштириш ҳамда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга киритилаётган атама ва тушунчаларни энг мақбул кўринишда қонунчиликка жорий этишга ёрдам беради.

3. Ўзбекистон Республикаси “Давлат тили ҳақида”ги Қонунни белгиланган давлат органларининг ўзбек тилининг бойитилиши ва такомиллаштирилишига оид вазифалар механизми аниқ кўрсатилмаган. Шу сабабли ушбу вазифанинг ижрочиси ва унинг вазифаларини қонунда акс этириш мақсадга мувофиқдир.

4. Қонун ижодкорлиги босқичларида қонун лойиҳаларини юридик-лингвистик экспетризадан ўтказишга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Унда экспертлар олдида ечилиши лозим бўлган саволлар қатъий қўйилиши лозим.

5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг “Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш тартиби ҳақида”ги Қарорига кўра, мамлакатимизда лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этилиши режалаштирилган. Ушбу муносабат билан амалдаги қонунчиликни лотин алифбосида қайта нашр этиш эҳтиёжи юзага келмоқда. Фикримизча, ушбу вазифани тез ва сифатли амалга ошириш махсус битта орган зиммасига юклаш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Изоҳлар

1. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 08.08.2018 й., 06/18/5505/1639-сон.
2. Қаранг: Античные теории языка и стиля. – М.: 1936. – С.188.
3. Қаранг: Дигесты Юстиниана. Избр. фрагменты в пер. и с прим. И.С. Перетерского. – М.: Наука, 1984. – С. 406.
4. Қаранг: Фараби Социально-этнические трактаты. – Алма-Ата, 1973. – С. 108.
5. Қаранг: Монтескье Ш. Избранные произведения. – М., 1955. – С. 651.

6. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). – Тошкент, 1996. – Б.51.; Бердияров Ш.Н. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик техникаси (назария, методология, амалиёт): Юрид. фан. номз. ... дис. – Тошкент: ТДЮИ, 2009. – 142 б.

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. // Мадвалиев А. таҳрири остида. Иккинчи жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. – Б. 495.

8. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). – Тошкент, 1996. – Б.51.

9. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, Ўзбекистон: 1992. – Б. 173.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. // А.Мадвалиев таҳрири остида. Тўртинчи жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2006. – Б. 364.

11. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). – Тошкент, 1996. – Б. 53.

12. Ўша асар: – Б.73.

13. Қаранг: Когон В.Н. К вопросу о формализации отрасли права // Вопросы кибернетики и права. – М., 1967. – С.106.

14. Қаранг: Язык закона. – М.: Юрид. лит. 1990. – 192 с.

15. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995. – № 12. 257 - модда.

16. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2003 йил, - № 23, 229-модда; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2003. – № 11-12, 178-модда.

17. Қаранг: Бойко А.М. Совершенствование законодательной техники в условиях ускорения социально-экономического развития советского общества. –Ташкент, 1988. – С. 80; Одилқориев Ҳ.Т., Тулътеев И.Т. Икки палатали парламент. 2-нашр. – Тошкент, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. – Б. 197; Бердияров Ш.Н. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик техникаси (назария, методология, амалиёт), Юрид. фан. номз. ... дис. – Тошкент, 2009. – Б. 105.

18. Бердияров Ш.Н. Икки палатали парламент шароитида қонунчилик техникаси (назария, методология, амалиёт): Юрид. фан. номз. ... дис. – Тошкент, 2009. – Б. 105.

19. Кўчимов Ш.Н. Ўзбекистон Республикасида қонунчилик

техникаси (тил, услуб, ҳуқуқий атамашунослик). – Тошкент, 1996. – Б. 56.

20. Одилқориев Ҳ.Т., Тулътеев И.Т. Икки палатали парламент. 2-нашр. – Тошкент, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2005. – Б. 199.

21. Қаранг: Магомедов С.К. Унификация терминологии нормативных правовых актов Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 26-40.

22. Ахмедшаева М. Қонунчилик техникаси ва унинг талаблари. // Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. – Тошкент, 2005. – Б. 69.

23. Қаранг: Магомедов С.К. Унификация терминологии нормативных правовых актов Российской Федерации. Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 23-24.

24. Қаранг: Законодательная техника / Под ред. Тихомирова Ю.А. – М., Городец, 2000. – С. 150.

25. Қаранг: Пиголкин А.С. Законодательная техника и правотворчество // Научные основы правотворчества – М., 1981. – С. 29.

26. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004. – № 25. 287-модда.

Gulnora Gulyamova,
Toshkent davlat yuridik universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori v.b.,
filologiya fanlari nomzodi

QONUN TILIDA MAXSUS LEKSIKA

“Maxsus leksika” tushunchasini olim T.A.Yatsyuk 2 xil: tor va keng ma'noda ifodalaydi. Tor ma'nodagi maxsus leksika qaysi bir kichik til lug'atining termin bo'lmagan qismi sifatida tushuniladi. Keng ma'nodagi maxsus leksika esa kichik til matnlari, umumiy til vositalarini ham o'z ichiga olgan holda shakllantiruvchi barcha leksik birliklarning yig'indisi sifatida tushuniladi.

T.A.Yatsyuk maxsus leksika terminologiya, nomenklatura, kasb-hunar leksikalarini o'z ichiga olishini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, tilning chegaralangan qatlamiga mansub tushunchalarning hammasi ham maxsus leksika hisoblanmas ekan.

“O'zbek tilining izohli lug'ati” da nomenklatura so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi: 1.“Ishlab chiqarish, fan, texnika, san'at sohalaridan birida qo'llaniladigan nomlar, atamalar, terminlar va shu nom bilan ataluvchi narsalar ro'yxati, majmui”. 2. Rahbar tashkilotlar tomonidan tayinlanadigan lavozim.

A.A.Reformatskiy nomenklaturani quyidagicha izohlaydi: “Nomenklatura - bu terminologiya bilan bog'liq tushunchalar tizimi to'g'risida emas, balki elementlar va tartibning tafovutlari to'g'risida ma'lumot berishi mumkin bo'lgan turli narsalarga tegishli nomlar yig'indisidir... Terminologiya muayyan fan tizimini ifoda etishga da'vat etilgan. Nomenklatura esa yordamchi til vositasidir”.

Darhaqiqat, terminologiya soha tilining maxsus leksik qatlamidir. A.A.Reformatskiy ta'kidlaganidek, muayyan fan tizimini ifoda etishga da'vat etilgan soha. Uning lug'aviy ob'yekti nomenklaturaga nisbatan ancha keng. Shu bois terminologiya va nomenklatura chegaralangan qatlam ichidagi alohida-alohida tushunchalardir.

Umumiy tilshunoslikda tilning chegaralangan qatlamiga mansub

bo'lgan maxsus leksika hisoblangan professionalizm (kasb-hunar leksika), argo va jargonlarni terminlar bilan aralashtirish hollari ham uchragan. Masalan, "Профессионализмы обозначают специальные понятия, орудия или продукты труда, производственные процессы. Поэтому их называют иногда специальными словами или специальными терминами".

To'g'ri, kasb-hunarga ko'ra chegaralangan lug'aviy birliklarning asosiy qismini mazkur soha so'zlari tashkil etadi. Masalan, popochilik, ipakchilik, zardo'z, kosibchilik, kulol va b. Shu jihatdan kasb-hunar so'zlari terminga o'xshab ketadi, lekin ular ma'nosi jihatdan terminlarga nisbatan ancha keng, ya'ni kasb-hunar leksikasining aksariyat ko'p qismi umummuomaladagi so'z bo'lib, ularning ishlatilish chegarasi terminlardagi kabi aniq emas: randa, zargar, payvandlovchi, kashta, kirpech kabilar. Shu bilan birga kasb-hunar leksikasi ichida ilmiylik xususiyatiga ega bo'lgan tor ma'nodagi soha so'zlari ham bor: reglan, kultivatsiya, overlog, parma va b.

Demak, kasb-hunar leksikasi ichida ilmiylik xususiyatiga ega bo'lgan tor ma'nodagi rasmiy so'zlar terminlar hisoblanadi. Shu bois kasb-hunarga oid barcha so'zlarni, shu jumladan, tilning chegaralangan qatlamiga tegishli lingvistik tushunchalarning hammasini terminologiya bilan aralashtirish to'g'ri emas. Xuddi shunday jargon va argolar badiiy uslubga xos so'zlardir. Ularda ilmiylik xususiyati bo'lmaydi, bunday so'zlar asosan so'zlashuv va badiiy nutqqa xosdir. Masalan, ko'k, dum, ment, xitlanmoq, loy, uxlatmoq, bedana kabilar. Demak, ilm-fan, texnika, qishloq xo'jaligi va san'atga oid tushunchalarning aniq nomini bildiruvchi bir ma'noli rasmiy uslubga xos so'z va birikmalar terminlar hisoblanadi.

Tilning maxsus leksikasi hisoblangan termin ma'noning aniqligi, monosemantikligi, rasmiyligi bilan boshqa leksikalardan farqlanadi. Ya'ni termin ma'lum sohada, shu soha vakillari nutqida qo'llaniladigan rasmiy so'zdir. Xuddi shunday, yuridik terminologiya qonunchilik, yurisprudensiya, yuridik amaliyotda ishlatiladigan tushunchalar yig'indisi, ya'ni terminlar tizimini ifoda etuvchi murakkab lisoniy sohadir. Yuridik sohada maxsus leksika

hisoblangan yuridik terminda tushuncha va so'z munosabatini T.A.Yatsyuk aniq ifodalab bergan. Olim tushuncha kategoriyasi va semantik kategoriyalarni terminologiya nominatsiyalariga birlashishini ta'kidlagan. Masalan, terminning semantik aloqadorligi nominativ qism tarkibida ham aniq seziladi: agressiya, mafiya, terror.

Demak, semantika doirasida termin bilan notermin o'rtasidagi chegara ko'pincha so'zning ma'nosi ichida bo'ladi. Garov: 1. Garov o'ynab yutqazmoq. 2. Garov shartnoma yoki qonun asosida yuzaga keladi.

Ko'rinadiki, termin oddiy muomaladagi so'z kabi leksik ahamiyatgagina ega bo'lmay, balki u bir tushunchani belgilash funksiyasi bilan mantiqiy tomondan ifodalaydi. Termin rasmiy va ilmiy uslubning leksik tizimi munosabatida bo'ladi. Terminning me'yoriy belgilaridan biri uning ekspressiv-stilistik bo'yoqlardan xoliligidir. Lekin qator yuridik terminlarda, yuqorida ta'kidlanganidek, tuyg'uga yo'g'rilgan komponentlar uchraydiki, ular salbiy ohang kasb etadi. Masalan, qotil, qalloblik, firibgarlik, fohisha, o'g'ri, tovlamachilik kabi terminlar shular jumlasidandir. Bu terminlar boshqa so'z, birikma va kontekstsiz ham salbiy ma'no ifodalaydi. Yana shunday terminlashgan yuridik so'zlar ham borki, ular shu sohada o'zining neytrallik xususiyatini yo'qotadi. Masalan, sherik va ishtirokchi terminlari jinoyat huquqida ijobiydan ko'ra salbiy ma'noda tushuniladi: "Ikki va undan ortiq shaxsning jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishi ishtirokchilik deb topiladi" (JK. 28-modda).

Xullas, termin tizimi (mantiqiy tushuncha aspekti), til sistemasi (funksional-semantik aspekt) va nutqiy faoliyat (kommunikativlik) yuridik terminologiyaning asosiy metodologik yo'nalish ob'yekti bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, yuridik termin ham shu sohada nomlanishning shunday birligiki, u aniq bir tushunchani ifodalab, boshqa tushunchalar bilan aloqada bo'ladi va butun terminologik tizimni tashkil etadi.

Атабек Бабаджанов,
декан факультета магистратуры
и заочного образования
Ташкентского государственного
юридического университета,
доктор философии по юридическим
наукам (PhD), доцент

К ВОПРОСУ ВЛИЯНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ ЮРИСТОВ

Изучение родного языка и литературы сегодня является одной из актуальных задач системы образования нашей Республики. Известно, что образование является фактором экономического и политического развития страны. Во исполнение Нормативных актов и Постановлений Президента Республики Узбекистан совершенствуется и языковая подготовка выпускников вузов. В связи с этим актуальной задачей является подготовка высококвалифицированных специалистов-юристов, в совершенстве владеющих не только профессиональными знаниями, но и языками как важного компонента профессиональной вузовской подготовки юристов, умеющих пользоваться профессиональной речью в соответствующей правовой ситуации, обладающих умением максимально точно и грамотно составлять на родном и иностранных языках различные виды процессуальных документов, умениями и навыками логически мыслить, анализировать правовую информацию, аргументировать и отстаивать свою точку зрения. Несомненно, важным качеством высококвалифицированного юриста является владение родным и иностранными языками, стремление

убедительно говорить, грамотно излагать свои мысли в письменной форме, владение ораторским мастерством, обладать навыками изучения специальной научной литературы, связанной со специальностью.

Как утверждает знаменитый А.Ф.Кони, юрист «не должен ограничиваться одним знанием права кассационных решений, не должен закрывать глаза перед жизнью... нет, он должен быть широко и глубоко образованным человеком, сведущим в истории, искусстве, литературе». Смысл и значение языка и художественной литературы хорошо понимали выдающиеся юристы второй половины XIX века, которые утверждали, что изящная литература имеет своей единственной задачей изображение и передачу, посредством творческого гения, внутренней и внешней жизни человечества. Первое условие в них – верность жизни.

В последнее время в нашей стране внимание к правовому дискурсу художественной литературы заметно усилилось. Необходимость рассмотрения проблем права и государства на основе художественных произведений, создание эмоционально-нравственного основания для формирования правового сознания и правовой культуры актуализируют данную тему. Выявление и сопоставление фактов, формально относящихся к разным наукам (юридическим, политическим, экономическим, психологическим), по содержанию не противоречащих друг другу, помогает избавлять научные исследования и преподавание дисциплин от голословных заявлений и ложных посылок. Как известно, метод междисциплинарного взаимодействия дает возможность «юридически» прочесть текст и обнаружить правовую проблематику в литературном произведении.

Функция художественной литературы – познавательная, и воспитательная, формирующая гуманистические взгляды

и убеждения, принципы нравственности и справедливости. Мысль А. Франса о том, «что наука без литературы схематична и груба, а литература без науки пуста, так как суть литературы есть знания», не потеряла актуальности и сегодня.

Отрывки, краткие характеристики, исторические аналогии дают живое изображение событий, обеспечивая глубокие знания и историко-правовые представления. Темами для художественных обобщений были закон и практика его применения, суд и судопроизводство, причины противоправного поведения, преступление и наказание, маленький человек и общество.

Содержательные параметры художественной литературы, затрагивающей аспекты права и его применение, достаточно широки, однако определяющим является социально-критический подход.

Многие литературоведы изучали право, получили юридическое образование, занимались юридической практикой, иногда совмещая ее с творчеством. Произведения Л.Н. Толстого, А.Н. Островского, Л.Н. Андреева, А.А. Блока – отражение в свое время полученных ими правовых знаний и их общественной и просветительской деятельности. Художественное освоение юридической действительности значительно обогащает наши представления о праве, его применении, о содержании деятельности правоведов, и есть смысл подробнее остановиться на значении и возможностях использования рассматриваемых пластов мировой культуры в ходе обучения и воспитания студентов юристов. Литература с ее художественным анализом человеческого бытия раскрывает возможности расширения профессиональных знаний будущего юриста, эмоционального восприятия «образов» государства и права. Традиции художественной литературы оказывали серьезное влияние на оздоровление общества, создавали

нравственные основания для формирования правового сознания и правовой культуры юристов.

В связи с этим проводимая в настоящий момент кафедрой Узбекского языка и литературы ТГЮУ научно-практическая конференция, посвященная актуальным проблемам законотворчества на государственном языке, филологии и методики преподавания языка и литературы, имеет такую цель, как обмен опытом и выработка предложений по дальнейшему совершенствованию языкового образования в языковых и неязыковых вузах Республики Узбекистан и зарубежных стран. Обобщение мнений, оценок и предложений, высказанных участниками конференции с целью информационно-аналитического обеспечения процесса выработки предложений по дальнейшему совершенствованию данных вопросов высшего образования. В выступлениях ведущих специалистов в области языкознания и методики преподавания в вузах Республики Узбекистан уделяется внимание сущности таких вопросов, как лингвокультурология и социолингвистика, формирование профессиональной компетенции, проблемы использования современных педагогических и информационных технологий в вузовском образовании.

Qodirjon Mo'ydinov,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
o'zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti v.b.

QONUN VA NORMATIV AKTLAR TILI: MUAMMOLARGA BIR NAZAR

Jahonda yuz berayotgan globallashuv jarayoni jamiyat taraqqiyotida yangicha yondashuvlar, turlicha fikr va g'oyalar ko'rinishida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bu o'z navbatida boshqa fanlar qatorida tilshunoslikka ham ta'sirini ko'rsatmoqda. Shuni e'tiborga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qabul qilgan qator qaror va farmonlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar milliy tilimiz bo'lgan davlat tilini rivojlantirishga qaratilgan. Ayniqsa, prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida Davlat tilini rivojlantirish departamentining tashkil etilishi olamshumul voqea bo'ldi desak mubolag'a bo'lmaydi. Ona tilimizni asrab-avaylash va rivojlantirish, o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosida obro'-e'tiborini yanada oshirish, davlat tilining amal qilinishi bilan bog'liq muammolarni aniqlash va bartaraf etish, milliy tilimizni takomillashtirish bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etish va boshqa ishlar yuzasidan Davlat tilini rivojlantirish departamenti qisqa muddat ichida keng ko'lamli vazifalarni amalga oshirdi.

Mamlaktimizda fundamental fanlar qatorida ijtimoiy hayotning barcha sohalarida davlat tili, o'zbek tilini ilmiy asosda har tomonlama o'rganish, tilimizning qo'llanilish doirasini kengaytirish, ilmiy adabiyotlar, imlo, tarjima, qiyosiy lug'atlar nashr etish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Boshqa sohalar qatorida sud-huquq islohotlarining o'tkazilishi o'zbek tilida yuridik tilni o'rganishga zarurat yuzaga keldi. Natijada yurislingvistika ham ilmiy tadqiqot obyekti sifatida yuzaga chiqdi.

Bugungi kunda qonun tilini tahlilga tortish, uning leksikasini har tomonlama tadqiq qilish, ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Qonun tili haqida fikr yuritganda (faqat tilshunoslik bilan bog'liq tomonlari haqida so'z yuritamiz Q.M) nazariy fanlardan olingan bilimlarga suyanagan holda til, til me'yorlari, nutq uslublari, to'g'ri va ta'sirli nutq tuzish, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar kabi muammolar yuzasidan fikr yuritiladi. Bu esa tilshunoslikda qonun tilini alohida o'rganish, uning ahamiyatini ko'rsatib berish zarurligini ko'rsatadi hamda yechimini kutayotgan masalalardan biri ekanligini belgilaydi. Shunday ekan, o'zbek tili doirasida til va huquq integratsiyasi asosida qonun tilining funksional-semantik va semantik-uslubiy xususiyatlarini tadqiq qilish dolzarb masalalardan biridir.

Demokratik huquqiy davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish sari dadil amaliy qadamlar qo'yilayotgan hozirgi kunda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, qonunlarning ustuvorligiga erishish, davlat boshqaruvining izchil, mukammal tizimini joriy etish, sud-huquq islohotlari amalga oshirilayotgan bir paytda fuqarolarni huquqiy jihatdan tarbiyalash keng qamrovli muammolardandir. Bu ishni amalga oshirishda huquqshunoslar bilan bir qatorda tilshunoslarning ham o'ziga xos o'rni bor. Zero, qonunlar jamiyatning har bir a'zosi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Bu borada buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy "Aflotun qonunlari mohiyati" nomli asarida "Sohibi qonunning har bir guruh odamlarga murojaati tushunarli bo'lishi lozim. Buning uchun qonun chiqaruvchi odamlarning idrok etish imkoniyatlarini hisobga olishi kerak, toki odamlar uni tushunsinlar. Chunki odamlarga biror narsani tushunish va amalda qo'llash qiyin bo'lishi mumkin. Tushunmovchilik bunday sohibi qonundan voz kechishga turtki va ag'darib tashlashga sabab bo'lishi mumkin" – deb ta'kidlaydi.

Bugungi kunda qonun tili masalasida, til va huquq doirasida ham yuridik, ham lingvistik bilimlarga ega bo'lgan tadqiqotchilar

tomonidan ilmiy izlanishlar olib borishni davrning o'zi ko'rsatmoqda. Chunki mazkur tadqiqotlar bir vaqtning o'zida yuridik hamda lingvistik bilimlarni talab qiladi. Huquqshunolar tomonidan tayyorlangan qonun hujjatlari matnining lingvistik jihatdan tahrir qilinmaganligi natijasida qonun hujjatlari matnlarida bahstlab o'rinlar uchramoqda. O'z navbatida, qonun hujjatlarini tayyorlashda tilshunoslarga ham yuridik bilim zarurati kuzatiladi. Shunday ekan, muayyan normativ huquqiy hujjat matnini yozishda lingvo-yuridik bilimga ega bo'lgan mutaxassisga ehtiyoj seziladi. Bu borada X.Xayitovning "Qonun ijodkorligida yuridik lingvistikaning o'rni va ahamiyati" mavzusidagi ilmiy-tadqiqot ishida asosli fikrlar bildirilgan: "O'zbekiston Respublikasi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq qonun loyihasi hujjatni qabul qiluvchi organing qaroriga binoan bir qator ekspertizalardan o'tkazilishi belgilangan. Ammo ushbu norma qonun loyihasini yuridik-lingvistikekspertizadan o'tkazish zarurati qaysi holatlarda shart ekanligini ko'rsatmaydi. Fikrimizcha, ushbu qonunda agar yangi qonun loyihasi qabul qilinsa yoki qonun loyihasida yangi atama va tushunchalar ishlatilsa, qonun loyihalari yuridik-lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi shart ekanligi to'g'risidagi qoidani belgilash lozim. Ushbu talab yangi qo'llanilayotgan atama va tushunchalarni amaldagi qonunchilikdagi atama va tushunchalarga moslashtirish hamda normativ-huquqiy hujjatlarga kiritilayotgan atama va tushunchalarni eng maqbul ko'rinishda qonunchilikka joriy etishga yordam beradi. Amaldagi ayrim normativ-huquqiy hujjatlar mazmunida uchrab turadigan mantiqiy, yuridik, lingvistik jihatdan murakkab, tushunarsiz, ko'p ma'noga ega so'z va iboralarga izoh va tushuntirish berish tartibini takomillashtirish lozim. Shu bois O'zbekiston Respublikasi "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunida "Normativ-huquqiy hujjatning mazmuniga izoh berish", deb nomlangan 191-moddani kiritib, uni quyidagi tahrirda ifoda etish lozim: "Normativ-huquqiy hujjatlarda mantiqiy, yuridik, lingvistik

jihatdan murakkab, ko'p ma'noga ega so'z va iboralar ishlatilgan hollarda ularga izoh va tushuntirishlar ushbu normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organ tomonidan beriladi. Agar normativ-huquqiy hujjatning turli tillarda yozilgan tarjima matnlari o'rtasida farq aniqlansa, o'zbek tilida yozilgan matni amal qiladi". Qonun ijodkorligi bosqichlarida qonun loyihalarini yuridik-lingvistik ekspertizadan o'tkazishga alohida e'tibor qaratish lozim. Shuningdek, qonun loyihalari yuridik-lingvistik ekspertizasi deganda, qonun loyihasi matnining yuridik til qonuniyatlari va hozirgi zamon o'zbek adabiy tili me'yorlariga muvofiqligini baholashga qaratilgan maxsus tekshiruvni nazarda tutish lozim. Shu jihatdan olganda, qonun hujjatlarini ekspertizadan o'tkazish bilan bog'liq butun mexanizmni qamrab olishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasining "Qonun loyihalari ekspertizasi to'g'risida"gi Qonunini qabul qilish lozim. Ushbu qonunda qonun loyihalari ekspertizasi tushunchasi; ekspertiza to'g'risidagi qonun hujjatlari; qonun loyihalari ekspertizasi maqsadlari; qonun loyihalari ekspertizasi turlari; qonun loyihalari ekspertizasining asosiy prinsiplari; ekspertiza obyektlari; ekspertiza o'tkazuvchi subyektlar va ularning huquq va majburiyatlari; qonun loyihalari ekspertizasini moliyalashtirish masalalari ko'zda tutilishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, mazkur qonunda normativ-huquqiy hujjatlarning yuridik-lingvistik, huquqiy, kriminologik, antikorrupsion, xalqaro-huquqiy va boshqa turdagi ekspertizalarni amalga oshirish bilan bog'liq masalalar ham o'z ifodasini topishi lozim".

Mamlakatimizda qonun tili masalalarini takomillashtirish, bu sohani rivojlantirish, til va huquq, yuridik til va yuridik nutq nazariyasi bilan bog'liq ilmiy tadqiqot ishlarini rag'batlantirish hamda shu sohada yetuk malakali kadrlar tayyorlash maqsadida "Yurislingvistika" deb nomlangan yangi ilmiy yo'nalishni rivojlantirish borasida bir qator mutaxassislarning, jumladan, tilshunos olim Sh.Ko'chimovning sa'y-harakatlarini alohida e'tirof etish muhim.

Bugungi kunda jahon ilm-fanining bir fan doirasida emas, balki fanlararo yo'nalishda rivojlanayotganligidan kelib chiqqan holda, mamlakatimizda o'zbek milliy qonunchiligi tilini takomillashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish muhim masalalardandir. Shunga ko'ra, qonun va til o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, qonun matnining ifodalanishida tilning vazifalari, o'z navbatida til taraqqiyotida qonunning tutgan o'rni aniqlanadi. Shuningdek, qonunchilik tili, qonunchilik uslubiyati, yuridik terminlarning huquq va til fanlari bilan aloqador alohida bir soha sifatida o'rganish, uni ilmiy jihatdan tadqiq qilish zarurligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, o'zbek milliy qonunchiligi tili va terminlarining yagona ifoda shakllarini ishlab chiqish va ularni barqarorlashtirish yuzasidan tavsiyalar berishni, huquqiy amaliyotda qonunchilik uslubiyatini maxsus bir soha sifatida shakllantirishni, matnlarning qonunchilik texnikasi talablariga qay darajada javob berishini nazariy jihatdan aniqlash va bu sohadagi muammolarni ko'rsatish lozim. Huquq sohasiga boshqa tillardan terminlar kirib kelishi yoki ichki imkoniyatlar asosida yangi huquqiy terminlarning yasalishi natijasida ham o'zbek tili leksik qatlami boyib bormoqda, shuningdek, yangi huquqiy tushunchalar yuzaga kelmoqda. Jumladan, huquqiy sohada keyingi paytda milliy-huquqiy tizim, milliy-huquqiy qonunchilik, sud-filologik ekspertiza, sud-lingvistik ekspertiza, mualliflik huquqi, qonun ustuvorligi kabi yuridik terminlar tilimizga kirib keldi. Shuningdek, ayrim qonun hujjatlari matnlarida uslubiy g'alizliklar ham kuzatiladi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi ikkinchi qism IV bo'lim Intellektual mulk 60-bob 1046-moddasida Mualliflik huquqining yuzaga kelishi to'g'risida: "Asar kimning ijodiy mehnati bilan yaratilgan bo'lsa, ana shu fuqaro asar muallifi deb e'tirof etiladi", – deyilgan. Fikrimizcha, "Asar kimning ilmiy, ijodiy mehnati asosida yaratilgan bo'lsa, ana shu shaxs asar muallifi deb hisoblanadi" shaklida berilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

“Fan, adabiyot va san’at asariga mualliflik huquqi uni yaratish fakti bo’yicha yuzaga keladi. Mualliflik huquqining yuzaga kelishi va amalga oshirilishi uchun asarni ro’yxatdan o’tkazish yoki biron-bir boshqa rasmiyatchilikka rioya etish talab qilinmaydi” , – deyilgan. Aslida esa asarni rasmiylashtirilmasligi turli tortishuv va nizolarga sabab bo’lmoqda. Mazkur kodeksning 1047-moddasida hammualliflik to’g’risida: “Ikki yoki undan ortiq fuqaroning birgalikdagi ijodiy mehnati natijasida yaratilgan asarga bo’lgan mualliflik huquqi, mazkur asar bo’linmas bir butun yoki har biri ham mustaqil mazmunga ega qismlardan iborat ekanligidan qat’i nazar, hammualliflarga birgalikda tegishli bo’ladi” , – deyiladi. Mazkur matnda fuqaro so’zining o’rniga shaxs so’zini qo’llash, birgalikda so’zining o’rniga barobar so’zini ishlatish mazmunan to’g’ri bo’ladi. Matnning davomida “basharti” so’zi uch o’rinda qo’llanadi, bu esa qonun hujjatlari uslubiga to’g’ri kelmaydi.

“O’zbekiston Respublikasi qonunlarini tayyorlash to’g’risida”gi qonunning 20-moddasida: “Qonun loyihasidagi qoidalar aniq va ravshan bo’lishi lozim” – deyiladi. “O’zbekiston Respublikasi Normativ-huquqiy hujjatlari to’g’risida”gi qonunning (yangi tahrirdagi. Lex.uz) 4-bob 24-moddasida: “Normativ-huquqiy hujjatning matni lo’nda, oddiy va ravon tilda bayon etiladi. Normativ-huquqiy hujjatda foydalaniladigan tushunchalar va atamalar turlicha izohlash imkoniyatini istisno etadigan, ularning qonun hujjatlarida qabul qilingan ma’nosiga muvofiq yagona shaklda qo’llaniladi. Eskirgan hamda ko’p ma’noni anglatadigan so’zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar qo’llanilishiga yo’l qo’yilmaydi”, – deb ta’kidlanadi. Shunday ekan, muayyan bir tildagi leksik birliklarni ilmiy jihatdan o’rganish va ulardan to’g’ri foydalanish, umuman til takomili borasida ko’plab ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, xususan, qonunchilik texnikasida, sohaga oid matnlarda tildagi leksik birliklardan o’rinli va unumli foydalanish asosiy

vazifalarimizdan bo'lmog'i lozim. Bu, o'z navbatida, o'zbek tilshunosligi muammolarini zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tadqiq va tatbiq etish vazifasini qo'yadi.

Masalaning mohiyatidan kelib chiqqan holda xulosa qilsak, til va huquq integratsiyasini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish orqali milliy yuridik til modelini yaratish, huquqshunos hamda tilshunos olimlarning o'zaro hamkorligi asosida qonun va normativ aktlar tiliga oid taklif va tavsiyalar berish, fundamental ilmiy tadqiqot ishlari olib borish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ko'chimov Sh. O'zbekiston Respublikasi qonunlarining tili. Filol. fan. nomz... dis.avtoref. –Toshkent, 1995.

2.Ko'chimov Sh. Huquqiy normalarni o'zbek tilida ifodalashning ilmiy-nazariy muammolari. Filol.fan.dok-ri... avtoref. –Toshkent, 2004.

3.Ko'chimov Sh.N. Yuridik til nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent, 2013. –125 b.

4.Saidov A.,Sarkisyans G. Yuridik til va huquqshunos nutqi. – Toshkent: Adolat, 1994. – 32 b.

5.G'ulomova G. O'zbek yuridik terminologiyasining istiqlol davri taraqqiyoti. Filol. fan.nomz...dis. –Toshkent, 2005. –125 b.

6.Xayitov X. Qonun ijodkorligida yuridik lingvistikaning o'rni va ahamiyati. Yuridik fan. nomz...dis. avtoreferati.– Toshkent, 2011.

7.<https://lex.uz/acts/2105724>

Ярмухаммат Мадалиев,
Мухтор Авезов номидаги
Жанубий Қозоғистон университети,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ТУРК ХОҚОНЛИКЛАРИ ДАВРИ ҲУЖЖАТЧИЛИГИ

XXI юзйиллик глоболлашув ва постглобаллашув даври сифатида миллатларнинг ўзлиги ва тилига чанг салмоқда. Ана шу шароитда аждодлаимиздан қолган улкан маданий илмий ёзма ва маънавий қадриятларга бўлган қизиқишнинг ошиб бораётгани бежиз эмас. Зеро ўтмишда яратилган бой тарихий мероснинг мазмун моҳиятини янгича ёндашув асосида чуқур таҳлил этиш ҳозирги даврда ушбу бебаҳо илмий меросни оммалаштиришга қайтадан кучли туртки бериш кишилик тарақиётининг эҳтиёжларига жавобан майдонга чиқмоқда. Ёзма меросни ўрганиш ва уни халқимизга етказиш, фандаги ушбу соҳани янги сифат босқичига олиб чиқиш масалалари давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланган.

Шу ўринда 2016 йил 16 май Ўзбекистон Республикаси президентининг “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили адабиёти” университетини ташкил этиш тўғрисидаги фармони бунинг далилидир.

Илк ва ўрта асрларда Марказий Осиёда мураккаб этнолингвистик ва лингво-маданий жараёнлар кечган. Она тупроғимизда бўй кўрсатган улкан салтанатлар Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Византияни боғлаб турувчи чорраҳада Буюк ипак йўли савдосининг энг муҳим кесишмасида, турли маданиятларнинг доимий тўқнашувида, Шарқ ва Ғарбнинг ўртасида мустақкам кўприк вазифасида шаклланиб борган.

Турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги туркий

расмий услуб тарихида иккинчи босқич сифатида ўзига хос қирралари ва тараққиёт қиёфасига эга.У ўз доирасига XV-IX юзйилликларни қамраган.Мазкур босқич ҳужжатчилигини бир –бирининг узвий давомида турувчи икки босқичга ажратиш мумкин:

1) биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари даври ҳужжатчилиги (VI-VIII асрлар);

2) уйғур хоқонлиги даври ҳужжатчилиги (VIII-IX асрлар).

Кўк турк хоқонлиғи 552 йили юзага келди. Унинг қурувчиси Бумин хоқондир. Туркий халқлар *türk* отини ҳам ўша кезларда олган.Турк хоқонликлари даврининг расмий ёзмалари услуби энг қадимги туркий давлатлар анъанасини сақлаган.Улар ўртасига чегара қўйиб бўлмайди.Бироқ,турк хоқонликлари давридаги расмий услуб энг қадимги даврларнинг услубини эски кўринишда такрорламайди ҳам.Бу давр расмий услуби ўзигача ўтган қандошлари яратган услубнинг тараққиёт чўққисига эришган кўринишидир.Унинг ёрқин намуналарини Билга хоқон ва Кул тигин битигтошлари таркибига киритилган ёрлиқларда ва кўк турк хатида битилган айрим васиқаларда кўриш мумкин.Ушбу даврдан қолган расмий матнлар таҳлили бу чоғлар ҳужжатчилигимиз услуб жиҳатидан анчайин юксалганини кўрсатмоқда. Ҳукумдорлар ёрлиқларининг кириш қисмидан ўрин олган унвон ва мурожаат қисимлари ана шу даврда янада такомил топган,дейишга тўла асос бор.Бу кезлардан қолган расмий ёзмалар устида олиб борган текширишлар ҳужжат компонентларининг тугал,ихчам ҳолда бир тизимга жойлашганлиги,уларнинг услуб жиҳатидан юксалганлигини кўрсатмоқда.

Ўша асрларни қўшни давлатлар билан дипломатик алоқаларининг жадал ривожланган даври деб аташ мумкин.Хоқонлик ўз даврининг улкан салтанатлари

Хитой, Эрон, Византияни боғлаб турувчи чорраҳада, Буюк ипак йўли савдосининг энг муҳим кесишмасида, Шарқ ва Ғарбнинг ўртасида мустаҳкам кўприк вазифасида ўз миллий манфаатига уйғун келадиган ташқи сиёсатни ишлаб чиққан эди. Улар ўз элчилари ва ташқи сиёсати орқали ана шу манфатни доимо ёқлаб келган. Шунингдек, тарихий манбаларда ҳам турк хоқонларидан қўшни элларга йўлланган дипломатик мактублар кўк турк ёзувида бўлганини тасдиқловчи маълумотлар мавжуд. Чунончи, византиялик тархчи ва дипломат Менандер 568 йили Истами хоқондан Константинополга қирол II Юстин қошига келган элчиларнинг қабули тўғрисида маълумот бера туриб, улар келтирган мактуб (скиф ёзуви) билан боитилганини қайд этган.

Бундан ташқари, ўша қадим чоғларда туркий халқларнинг қонун ижодкорлари тамонидан яратилган низом-қоидалари жамиятда етакчи эканини кўрсатувчи ўрнакларини Н. Бичурин таржима қилган хитой манбаларида ҳам кўриш мумкин. Хитойгача манбада Самарқанд тўғрисида мулоҳаза билдирила туриб (Бу ерда турк қонуни ва турк ёзуви ҳукумрон эди) деярлик дланади. Ҳозирги иш қоғозлари ичида мустақил тур сифатида амл қилувчи ҳисоботнинг ҳам илк кўринишларини айни кездан қолган матнларда учратамиз. Хусусан, кўк турк битигларининг услуби ҳисобот шаклини эслатади.

Ҳужжатчилик тараққиётида уйғур хоқонлиги даври расмий матнлари услуби турк хоқонликлари ҳужжатлари услубини давом эттириш баробарида айрим ўзига ҳос жиҳатларига эга. Хусусан, турк хоқонликлари даврида битилган нарса маъносида ишлатилган *bitig* сўзи уйғур хоқонлиги даврига келиб *belgu* лексемаси билан бирга жуфт сўз ҳосил қилиб битилган нарса маъносидан ташқари низом англамида ҳам қўлланган. Масалан, Мўюнчўр битигида "*bin yilliq tuman kunlik bitigimin*

belgumin anta yasi tasqa yaratitim" ("Минг йиллик туман кунлик битинг-белгим давлат низоми ни у ерда ясси тошга ёздирдим") жумласи бор. Бундан кўринадики, bitig лексемаси belgu сўзи қуршовида уйғур хоқонлиги даврида маъно кенгайишига учраган. Таҳлиллардан бу давр туркий расмий услуб тараққий этган иккинчи босқич экани кўринади.

Адабиётлар:

1. "Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида"ги 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон Фармон.
2. Гумилиев Л.Н. Қадимги турклар . – Т., 2002. – 500 б.
3. Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омаров Қ. Мангу бойчечаклар. – Т., 2009. – 116 б.
4. Оманов К. Ўзбек хужжатчилиги. – Т., 2016. –198 б.

Nodir Ramazonov,

Toshkent davlat yuridik universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi mudiri,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

ESSE JANRI HAQIDA MULOHAZALAR

«Esse» so'zi fransuz tilidan kirib kelgan bo'lib, tarixan lotincha «exagium» (tortishish) so'ziga borib taqaladi. Fransuzchadan esse so'zini tajriba, sinov, urinish so'zlari bilan tom ma'noda tarjima qilish mumkin.

Esse – bu ma'lum bir voqea yoki masala bo'yicha individual taassurot va fikrlarni ifodalovchi kichik hajmli va erkin kompozitsiyali nasriy asar bo'lib, mavzuni aniq yoki to'liq talqin qilishga da'vo qilmaydi.

“Qomus” nashri essening shunday ta'rifini beradi: “ESSE (frans. — urinish, sinash, ocherk) — erkin kompozitsiyali, uncha katta bo'lmagan nasriy asar. E. orqali narsa va hodisalarga yoki shaxsga oid subyektiv fikr bayon qilinadi. Esselar falsafiy, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof belletristik xarakterda bo'ladi. Esse uslubi, obrazlilik, aforistikligi, jonli tilga yaqinligi bilan ajralib turadi. Mazmuni muayyan sabab yoki masalaga oid tugal tafsilotni yoki aniqlikni talab qilmaydigan individual taassurot va mulohazalardan iborat bo'ladi. Mustaqil janr sifatida M. Monten ijodida tarkib topdi. O'zbek adabiyotida 20-asrning 70—80-y. laridan Esse yaratila boshlandi”.

Essening ba'zi xususiyatlari:

- muayyan mavzu yoki masalaning mavjudligi. Keng ko'lamli muammolarni tahlil qilishga bag'ishlangan ish, ta'rifiga ko'ra, esse janrida bajarilmaydi;
- esse ma'lum bir voqea yoki masala bo'yicha individual taassurot va fikrlarni ifodalaydi va shubhasiz, mavzuning aniq yoki to'liq talqini deb da'vo qilmaydi;

• qoidaga ko'ra, esse biror narsa haqida yangi, subyektiv rangli so'zni taklif qiladi, bunday asar falsafiy, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof fantastika xarakteriga ega bo'lishi mumkin;

• esse mazmunida, eng avvalo, muallifning shaxsiyati – dunyoqarashi, fikr va tuyg'ulari baholanadi.

Ushbu janr so'nggi yillarda mashhur bo'ldi. M. Monten («Tajribalar», 1580) esse janrining yaratuvchisi hisoblanadi. Bugungi kunda esse tez-tez vazifa sifatida taklif etiladi. Esse zamonaviy dunyoda ta'lim muassasasiga o'qishga yoki ishga qabul qilish uchun hujjatlar to'plamining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Esselar tanlovi yaxshilar orasidan eng yaxshisini tanlashga yordam beradi!

Yosh mutaxassis uchun esse yoza olish juda muhimdir.

Nomzodning o'zini qanday ko'rsatishga muvaffaq bo'lganligi, u o'zining yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklarini qanday tasvirlaganligi ish beruvchiga bu odam ushbu ishga yaroqli yoki yaroqsizligini, uning ish tajribasi kelajakdagi umidlarni oqlash va tashkilot, muassasa (korxona, kompaniya)ga foyda keltirish uchun yetarli yoki yo'qligini aniqlash imkonini beradi.

Essening maqsadi mustaqil ijodiy fikrlash va o'z fikrlarini yozma ifodalay olish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishdir.

Esse yozish juda foydali, chunki u muallifga fikrlarni aniq va malakali shakllantirish, ma'lumotni tuzish, asosiy tushunchalardan foydalanish, sabab-oqibat munosabatlarini ajratib ko'rsatish, tajribani tegishli misollar bilan ta'minlash va o'z xulosalarini muhokama qilishni o'rganish imkonini beradi.

Yosh mutaxassis essesi uchun eng dolzarb mavzu bu «Men va mening karyeram» mavzusi. Esse mavzusi komissiya (ish beruvchi)ga sizning fikrlash, ijodkorlik, ishtiyoq va salohiyatingiz xususiyatlarini baholash oson bo'lishi uchun berilgan. Ushbu natijaga erishishning eng yaxshi usuli – o'zingizga teran boqib, halol bo'lib, to'g'ridan-to'g'ri va ochiq yozishdir. Agar siz halol

bo'lmasangiz, sizning yozganingiz g'ayritabiiy deb hisoblanishi mumkin.

Essening tuzilishi va rejasi

Har qanday matn tuzishda bo'lgani kabi, esse yozishda ham xomaki reja tuziladi, nimalar yozish, ularning ketma ketligi belgilab olinadi, ammo essening rejasi uning matnida aks etmaydi, ammo esse yozishdan oldin qoralamada uning rejasi tuzib olinishi shart.

Essening tuzilishi unga qo'yiladigan talablar bilan belgilanadi:

1. Esse muallifining muammoga oid fikrlari qisqacha konspektlar (T-tezis) shaklida taqdim etiladi.

2. Fikr dalillar bilan tasdiqlanishi kerak – shuning uchun tezisdan keyin dalillar keladi (A-argument).

Argumentlar – bu faktlar, ijtimoiy hayot hodisalari, voqealar, hayotiy vaziyatlar va hayotiy tajriba, ilmiy dalillar, olimlarning fikrlariga havolalar va boshqalar. Har bir tezis foydasiga kamida ikkita, eng yaxshisi esa uchta dalil keltirgan ma'qul: bitta dalil ishonchsiz ko'rinadi, to'rtta dalil qisqalik va obrazlilikka qaratilgan janrda tayyorlangan matnga «ortiqcha yuk» bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, esse yopiq sistema tuzilishiga ega bo'ladi (tezislar va dalillar soni mavzuga, tanlangan rejaga, fikrni rivojlantirish mantig'iga bog'liq):

I. Kirish

II. Asosiy qism:

- tezis, argumentlar
- tezis, argumentlar
- tezis, argumentlar

III. Xulosa.

Esse yozishda quyidagilarga e'tibor berish kerak:

1. Kirish va xulosada muammoga e'tibor qaratilishi kerak (kirishda muammo o'rtaga tashlanadi, xulosada – muallifning fikri umumlashtiriladi).

2. Xatboshi (abzats)larni, qizil satrlarni ajratib ko'rsatish,

abzats (paragraf)lar o'rtasida mantiqiy aloqa o'rnatish kerak: ishning yaxlitligiga shunday erishiladi.

3. Bayon uslubi: esse emotsionalligi, ifodaliligi, badiiyligi bilan ajralib turadi. Mutaxassislarning fikricha, turli intonatsiyalardan iborat qisqa, sodda jumlar, «eng zamonaviy» tinish belgisi – tiredan mohirona foydalanish kerakli effekt beradi. Biroq, uslub shaxsning xususiyatlarini aks ettiradi, buni eslash ham foydalidir.

Esselarni tasniflaganda ikkita katta guruhga ajratish taklif etiladi:

- shaxsiy, subyektiv esse, bunda asosiy element muallif shaxsiy qarashlari ustunlik qiladi, masala mohiyati shaxsiy qarashlar asosida ochib beriladi;
- obyektiv esse, bunda shaxsiy qarashlar ta'riflanayotgan mavzu yoki biron bir fikrga tobe bo'ladi.

Essening xususiyatlari

Janrning ba'zi umumiy xususiyatlari (ta'riflari) mavjud bo'lib, ular odatda ensiklopediya va lug'atlarda keltirilgan:

1. Kichik hajm. Albatta, qattiq va tezkor chegaralar yo'q. Esse hajmi – kompyuter matnining uchdan yetti betgacha. Misol uchun, Garvard biznes maktabida esselar ko'pincha ikki sahifadan iborat. Rossiya universitetlarida esselarga o'n sahifagacha ruxsat beriladi, ammo kompyuterda yozilgan matn hisobida.

2. Muayyan mavzu va uning qat'iy subyektiv talqini. Essening mavzusi har doim o'ziga xosdir. Уыыу ko'p mavzu yoki g'oyalarni (fikrlarni) o'z ichiga olmaydi. U faqat bitta variantni, bitta fikrni aks ettiradi va uni rivojlantiradi. Esse bu bitta savolga shaxsiy qarashlar asosidagi qisqa, aniq, fikrlar izchil ifodalangan javob, deyish mumkin.

3. Erkin kompozitsiya essening muhim xususiyatidir. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, esseda go'ya, fikr va qarashlar o'z tabiatiga ko'ra, hech qanday rasmiy qoliplarga rioya qilmaydigan tarzda (original, kreativ) joylashtiriladi. U ko'pincha mantiq qonunlariga zid ravishda qurilgan, o'zboshimchalik bilan

bayon etilgan ifoda yo'yisniga bo'ysunadi va «Barchasi teskari» tamoyiliga amal qiladi.

4. Bayonning samimiyligi. Esse muallifi uchun o'quvchi bilan ishonchli muloqot uslubini o'rnatish muhim; tushunarli bo'lishi uchun ataylab murakkab, tushunarsiz, haddan tashqari og'ir konstruksiyalardan qochiladi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, yaxshi essenini faqat mavzuni yaxshi biladigan, uni turli tomonlardan ko'ra oladigan va o'quvchiga ko'p qirrali nuqtayi nazarni taqdim etishga qodir bo'lgan odamgina yoza oladi.

5. Paradokslarga moyillik. Esse o'quvchini (tinglovchini) hayratda qoldirish uchun yaratilgan – bu ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, uning majburiy sifati. Esseda aks ettirilgan mulohazalarning boshlang'ich nuqtasi ko'pincha aforistik, yorqin bayonot yoki paradoksal ta'rif bo'lib, u bir qarashda shubhasiz, ammo bir-birini istisno qiladigan bayonotlar, xususiyatlar, tezislarni birlashtiradi.

6. Ichki semantik birlik. Ehtimol, bu janrning paradokslaridan biri. Kompozitsiyada erkin, subyektivlikka yo'naltirilgan esse, shu bilan birga, ichki semantik birlikka ega, ya'ni. asosiy tezislar va fikrlarning izchilligi, dalillar va umumlashmalarning ichki uyg'unligi, muallifning shaxsiy pozitsiyasi ifodalangan mulohazalarning izchilligi uning bosh xususiyatidir.

7. So'zlashuv nutqiga yo'nalganlik. Shu bilan birga, esseda jargon, qotib qolgan iboralar, so'zlarni qisqartirish va haddan tashqari yengil-yelpi ohangni ishlatishdan qochish kerak. Esse yozishda ishlatiladigan tilga jiddiy yondashish kerak.

С. М. Ражабова,
преподаватель кафедры «Узбекского и русского
языков» Ташкентского финансового института

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ЮРИДИЧЕСКОГО ЯЗЫКА

Содержательность и понятность закона являются одними из приоритетных принципов его надлежащего применения. Поэтому текст закона должен состоять из юридически, логически и лингвистически грамотных формулировок, позволяющих ему быть доступным для пользователей.

Восприятие юридической терминологии в качестве неотъемлемого элемента правовой действительности предполагает установление степени ее влияния на регулирование общественных отношений. Нагляднее всего такое влияние проявляется с помощью использования юридической терминологии в законодательных актах, где каждый ее элемент служит источником воплощения правового замысла, языковой основой законодательного текста. Регулирование общественных отношений невозможно без языковых посредников между правовой мыслью и ее реализацией на практике. В качестве данных посредников, а точнее, проводников нормативно-властных решений, и выступают юридические термины. Одним из основных катализаторов эффективности норм права является удачное использование юридической терминологии, с помощью которой до пользователя доводится их действительное содержание. Немалая часть ошибок в правоприменении базируется именно на терминологических неточностях законодательства, на несоответствиях в терминологической объективации смысла одних и тех же понятий.

Юридический термин – это языковой объект, обладающий стержневыми функциями в тексте любого законодательного акта. Одной из основных его характеристик является прочная взаимосвязь с соответствующим понятием, которая заключается в отражении существенных признаков понятия с помощью термина. Поэтому особенно важна точность в передаче понятийного смысла, информативная насыщенность юридического термина, непротиворечивость его содержания при употреблении в различных законодательных актах. В этом контексте интересна мысль В.П. Реутова о том, что новые понятия формулируются не так уж часто, «чаще просто предлагаются новые термины и под видом научного спора ведется дискуссия о том, какой термин лучше использовать для обозначения того или иного явления и формулирования соответствующего понятия». Согласимся с авторской оценкой негативности данного явления. Необходима четкая связь термина и понятия, которая была бы нерушима в процессе законотворчества. Юридическая терминология – это системное явление, характеризующееся цикличностью в своем развитии, взаимосвязью и взаимозависимостью между элементами. Внедряя тот или иной юридический термин в проект законодательного акта, следует воспринимать его не как единичный объект, а как элемент терминологической системы. При этом необходимо учитывать, к какой группе терминов принадлежит тот или иной элемент, каково его происхождение и как складывалась его юридическая судьба. Корни многих терминов, задействованных в современном законодательстве, находятся вне пределов юридической науки и юридического языка. Поэтому разным должен быть подход к использованию в законодательных актах общеупотребительных и специальных терминов, которые созданы юридической наукой либо заимствованы из других

областей знания. При объективации общеупотребительных терминов нужно, прежде всего, следить за совпадением значения, в котором они задействованы в законе, их первоначальному смыслу. Внедряя специальный термин, необходимо опираться на требования его непротиворечивости в юридической терминологической системе и понятности для потенциального пользователя.

Особого внимания заслуживают транстерминологизированные слова, вошедшие в юридический язык из терминологий других отраслей знания и изменившие при этом свое первоначальное значение. Следует выявлять данные термины уже на первичном этапе формулирования проекта закона, отслеживать их языковую судьбу, всесторонне оценивать возможность, а, самое главное, необходимость их использования. Законодательство Республики Узбекистан является важнейшим регулятором существующих общественных отношений. Поэтому на настоящем этапе особенно важна оптимизация его качественных и количественных характеристик, что в итоге должно способствовать реальному становлению правового государства, усилению гарантий прав и свобод человека и гражданина. Тотальное обновление отечественного законодательства, связанное с появлением ранее неизвестных явлений и процессов, нуждающихся в своем определении и экспликации, предопределило внедрение множества понятийно-терминологических новаций. Причем, появление в современных законодательных актах некоторых новых терминов, преимущественно с иноязычными корнями, представляется не всегда оправданным. Поэтому осторожно и продуманно нужно относиться к закреплению в тексте закона иноязычных терминов. Целесообразность такого решения должна определяться исходя из главного критерия – отсутствия русскоязычных (или адаптированных) аналогов. Функциональные

проблемы законодательства Республики Узбекистан связаны с ошибочностью в использовании юридических терминов, употреблением юридических жаргонизмов, а также с терминологической загруженностью, а иногда и перегруженностью, законодательных текстов. Последнее явление предопределяется не всегда обоснованным желанием законодателя максимально конкретизировать то или иное положение. При этом неизбежно создается длинный и диспропорциональный словесный ряд, который из-за своего трудного восприятия значительно снижает эффективность применения закона. Опасна и обратная сторона проблемы, основой которой служит ненадлежащее информационное обеспечение юридических норм. Оно связано с содержательными недоработками нормативных предписаний, необоснованным использованием оценочных терминов, с отсутствием дефиниций в тех случаях, когда они действительно необходимы, то есть с наличием негативной латентности правовых норм. Очевидно, что не нужна словесная перегруженность текста закона, но следует внимательно относиться и к возможным законодательным «недоговоркам», определять их целесообразность. Поэтому важна точность передачи смысла соответствующих понятий, правильное словесное изложение их существенных свойств. Раскрытию информационной составляющей юридических терминов во многом способствует их интерпретация с помощью законодательных дефиниций. Определения юридических терминов, используемые в законодательных актах, должны представлять собой единую и внутренне согласованную систему, функционирующую во имя поддержания стабильности законодательства нашей страны и доступности его восприятия. Практически каждый закон нуждается в комплексе определений основных терминов, но следует помнить о том, что их количество не должно быть чрезмерным. Объективность функционирования

конкретного законодательного определения должна быть подкреплена его соответствием выработанным юридической наукой и практикой критериям. Использование дефиниций должно основываться на системе требований, предъявляемых к ним. Для этого, безусловно, необходима системность и в самом российском законодательстве, четкость, взаимосвязанность и логичность правовых норм. Любое общественное отношение, подлежащее правовому регулированию, должно быть обеспечено полным и логичным нормативным рядом. Системность и непротиворечивость законодательства Узбекистана являются самыми действенными факторами для устранения внешних и внутренних антиномий законодательных дефиниций. Более того, системность законодательства – это основа для системности законодательных дефиниций. Кроме этого, одним из катализаторов установления единства в определении терминов должен являться мониторинг законодательных дефиниций. Нуждается в отдельном разрешении и комплекс терминологических проблем регионального законодательства. В настоящее время процесс создания юридических норм на уровне субъектов Республики Узбекистан пребывает далеко не в лучшем состоянии, не имея единых рамок и общеприменимых правил. По справедливому замечанию Н.А. Власенко, «глубочайший кризис переживает региональное законотворчество, по сути, оно сведено к нулю».

Региональный законодатель во многих случаях допускает отступления от существующего принципа иерархичности нормативных актов, не соблюдает приоритет норм федеральных законов, некорректно, а в некоторых ситуациях, совершенно безграмотно словесно оформляет нормативные предписания. Существуют противоречия и при определении юридических терминов в законодательных актах различных субъектов Республики Узбекистан.

Отметим, что как для федеральной, так и для региональной законотворческой деятельности особенно важен логичный алгоритм формирования терминологического аппарата законопроекта. Строгая поэтапность отбора терминов, их проверка на предмет смысловой «чистоты», систематизация должны являться стержневыми элементами законотворческой деятельности. Необходимо повышенное внимание к юридической терминологии как со стороны разработчиков законопроектов, так и со стороны субъектов, определяющих и утверждающих концепции законопроектной работы для тех или иных ведомств, рекомендации по юридикотехническому оформлению проектов законодательных актов. В данных документах должны присутствовать отдельные информационные блоки, посвященные проблемам использования юридических терминов. Нуждаются в корректировке и методологические аспекты проведения экспертиз проектов законодательных актов. Здесь также необходимо усиливать значение контроля за терминологией законопроекта. При этом одинаково важными представляются и исследовательско-прикладной, и диагностический вектор экспертной работы. Именно диагностика является основным средством выявления частных проблем и формирования на этой основе общих выводов по использованию юридической терминологии в законодательстве. Оправдан комплексный подход к исследованию юридической терминологии экспертами юридической и лингвистической специализации, но с четко ограниченными зонами внимания и ответственности. Кроме этого, в нормотворческой деятельности необходим и независимый экспертный контроль за терминологическим качеством законопроектов. Для этого к законотворчеству следует активно привлекать ученых, занимающихся проблемами юридического языка, техники и тактики построения законодательных актов. Полагаю, что для

реализации изложенного нами тезиса следует наладить систему мероприятий по пропаганде безупречного юридического языка, направленную на привлечение внимания к данному феномену общественной жизни и устранение существующих проблем.

Литература:

1. Реутов В.П. Единство терминологии как проявление культуры юридического языка // Юридическая техника. – 2016, № 10. – С. 265-269.
2. Власенко Н.А. О кризисных тенденциях в праве // Юридическая техника. – 2014, № 8. – С.40-45.
3. Туранин В.Ю. Дефиниции в региональных законах: как достичь единства? // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2010, № 2 (23). – С.53-55.
4. Конев Л.М., Дзюба Д.Р. – Челябинск: Изд-во Южно-Урал. гос. гуман. пед. ун-та, 2020.
5. Бахвалова Л.В. Педагогическое мастерство. – М.: Народное образование, 2019.

Дилдора Хашимова,
профессор кафедры Узбекского языка и литературы
Ташкентского государственного юридического
университета, доктор педагогических наук

ЗНАЧЕНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ И УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ

Одним из важных компонентов в образовании будущих специалистов является обучение языкам. Так, если право и правовая сфера являются средством, влияющим на поведение людей в обществе, то язык в данном случае является инструментом, которым должен владеть каждый из субъектов права, осуществляя многообразные функции языка: коммуникативные, распространения и формирования знаний, средства развития и воспитания человека, а также формирования правосознания и правовой культуры. В этой связи и именно с этой точки зрения основной целью обучения языкам в вузе является формирование и совершенствование навыков и умений в учебно-профессиональной сфере общения, как в устной, так и письменной форме. В этой связи проблема изучения языка и литературы студентами юридических вузов представляется нам актуальной.

Созданный и используемый нами в самообразовании «Электронный мультимедийный учебник по русскому языку для студентов-юристов» разработан в системе Windows XP Professional и предназначен для студентов бакалавриата направления «Юриспруденция» (4).

Цели электронного учебника – совершенствование речевых навыков и умений в рамках учебно – профессиональной сферы с учётом реального уровня языковых знаний и коммуникативных умений студентов групп с узбекским

языком обучения; воспитание гражданской позиции и правовой культуры, нравственно-правовой ответственности за свои поступки, чувства причастности к мировому правовому сообществу, формирование навыков аргументированного участия в беседе и дискуссии.

В данный учебник вошли такие электронные мультимедийные программы, как «Узбекистан – независимое государство», «Путь к профессии», «Профессиональная этика юриста», «Из истории юриспруденции», «Правовое воспитание молодёжи», «Личность и общество» и другие.

Анализируя тексты, извлеченные из Конституции Республики Узбекистан, Уголовного, Уголовно-процессуального и Административного Кодексов Республики Узбекистан, примеры из криминальных хроник и приговоров суда, рассматривая вопросы судопроизводства, функций прокуратуры и адвокатуры, прав и ответственности молодёжи, студенты не только повышают правовую культуру, но и имеют возможность формировать свою собственную гражданскую позицию.

В учебнике представлены подробные сценарии бесед – размышлений, бесед - диалогов, ситуативно-правовых и дискуссионных практикумов, а также ситуации для обсуждения: правовая ответственность родителей за воспитание детей, правовые основы семейных отношений, влияние современных информационных технологий на молодёжь, две стороны судебного процесса – прокурор и адвокат, вопросы судопроизводства, ответственность несовершеннолетних в сфере гражданских правоотношений, профилактика правонарушений и преступлений, портрет современного молодого человека, воспитание здорового образа жизни, негативное влияние наркотиков и алкоголя на развитие гражданского общества и др.

Каждую тему предваряет перечень коммуникативных задач.

Содержание учебного материала отличается проблемностью текстов, новизной, информативностью.

В учебнике представлен мультимедийный материал, включающий различные виды заданий, видео-отрывки из художественных и документальных фильмов, изобразительный материал, который направлен на активизацию деятельности студентов.

В каждой теме присутствует мультимедийный лексико-грамматический материал, организованный по функционально-семантическому принципу с учётом тематического принципа.

Представленная электронная мультимедийная система упражнений и заданий направлена на то, чтобы добиться от студентов полного понимания теоретических данных предлагаемого материала и умения использовать эти данные как в устной, так и в письменной речи.

При составлении грамматических заданий и упражнений мы использовали электронные мультимедийные программы, которые преследуют реальные цели коммуникации (запрос и получение информации) и выступают как средство стимулирования вербального общения обучаемых и инструмента организации коммуникативного взаимодействия пользователей.

При создании данного электронного мультимедийного учебника мы руководствовались следующим определением и характеристикой: электронный учебник – это электронное издание, частично заменяющее или дополняющее учебник и утвержденное в качестве данного вида издания. Он включает в себя гипертекст (текст, представленный в электронной форме и снабженный разветвлённой системой связей, позволяющей мгновенно переходить от одного его фрагмента к другому); интеллектуальное ядро (специальный комплекс программ, реализующих операции в численной и символьной формах), компьютерное объяснение (объяснение, использующее

наглядность, индуктивное умозаключение и формирование понятий путём ответов на вопросы типа «да» и «нет» и др.), компьютерное решение (решение таким методом, который без компьютера не применяется), визуализацию (представление в наглядной форме с помощью рисунков, графиков и анимации). При использовании мультимедиа происходит комплексное и наглядное предъявление учебного материала и формируются навыки самоконтроля. Развитие слухо-произносительных навыков осуществляется на основе целого связного текста или его фрагментов. Введение в процесс обучения мультимедиа (например, чтение диктором литературных произведений), формирует навыки восприятия звучащей речи, глубокого понимания взаимодействия лингвистических (лексико-грамматического состава и интонационного оформления) и экстра-лингвистических средств в ходе формирования смысла высказывания в звучащей речи. Использование мультимедиа в процессе обучения устной речи значительно стимулирует развитие речи, а главное - влияет на инициативу учащихся, способствует их деятельному участию, в целом повышает интерес к изучению языка.

Мультимедиа, захватывая внимание студента, способствует повышению интереса к изучаемой теме, накоплению страноведческих знаний, тем самым позволяет существенно повысить качество занятий по русскому языку.

Думается, что систематическое применение мультимедиа открывает широкие перспективы для использования на занятиях по русскому языку различных материалов, приёмов и средств обучения, что, естественно, существенно интенсифицирует учебный процесс. Проблема воздействия мультимедиа на обучающегося заслуживает специального рассмотрения.

С.А.Адилова, касаясь вопроса презентации лексического учебного материала, считает, что «компьютерные технологии являются самым простым и удобным методом введения

учебного материала» [1:67] и далее она комментирует: «использование компьютерных технологий - самый простой и комфортный путь представления занятия. Материалами для демонстрации могут быть слайды с текстами, картинками, словарём, грамматическими правилами, таблицами, графическими изображениями, анимационными эффектами, озвученными видеозаписями. В каждом слайде можно использовать любую комбинацию мультимедийных средств» [2:67]. Существенно и следующее суждение С.А.Адиловой: «мультимедиа является более совершенным, новейшим этапом в коммуникативном акте и интерактивном диалоге «человек - компьютер». В процессе этого акта пользователь получает разносторонние сведения об интересующих его фактах. В процессе образования использование компьютерных технологий имеет огромное педагогическое и психологическое значение и приводит к эффективным результатам: активизируется и совершенствуется учебно-воспитательный процесс, благодаря мультимедиа (звук + текст + видео + графика + анимация) активизируется внимание студента» [2:7].

Практический опыт работы с созданными нами электронными мультимедийными книгами показывает, что яркость и выразительность зрительно-слуховых образов, динамизм зрительного ряда, многоплановость, достоверность информации имеет значительное преимущество перед другими источниками информации, так как необходимые сведения глубже воспринимаются при включении эмоциональной сферы личности и её мышления. Как показывает практика, компьютер является эффективным полифункциональным средством обучения языку. Он позволяет реализовать различные виды наглядности, оперативную обратную связь, систематический контроль, а также добиться индивидуализации и интенсификации учебного процесса. Использование мультимедиа, представляющей современный

уровень техники, поднимает престиж обучения русскому языку в национальной аудитории. Применение мультимедиа - очень сложная проблема и представляет собой комплекс вопросов лингвистики, психолингвистики, педагогики, психологии, информатики и других областей науки, достижения которых необходимо учитывать при внедрении мультимедиа в учебный процесс. Практический опыт показывает, что целесообразное и систематическое применение мультимедиа может значительно помочь студентам в улучшении качества знаний языка, повышении лингвистической компетенции и приобретении коммуникативных навыков.

Разработанная нами система электронных мультимедийных книг (3,4) обладает элементами искусственного интеллекта, который может демонстрировать на дисплее выбор правильного ответа при выполнении обучающих контрольных тестов по каждой теме, осуществлять анализ и статистику ошибок, а также осуществлять контроль за мгновенным результатом в виде готовой оценки или балла за выполненное задание. Отличительной особенностью созданных нами электронных мультимедийных книг является способность изменять последовательность действий, обеспечивать цветовые, графические и звуковые средства поддержания мотивации учащихся; осуществлять индивидуализацию и дифференциацию при определении исходного уровня владения языком и формировать объективную оценку своих знаний.

Как известно, мотивация – одно из основных условий любой успешной человеческой деятельности, в том числе учебной. Она является также центральным фактором при обучении. Для создания высокого и стабильного уровня мотивации студентов в настоящее время необходимо искать особые механизмы, стимулирующие и повышающие творческую активность учащегося. В учебном процессе фактором, стимулирующим мотивацию, может быть мультимедиа,

включающая в себя увлекательный учебный материал, повышающий эмоциональный фон занятия. Кроме того, мультимедиа помогает создать в аудитории языковую среду, которая способствует как совершенствованию фонетических и лексических умений и навыков, так и прочному овладению страноведческой информацией.

Визуализация учебного материала, соединение изобразительного ряда со звуковым и слуховым, наглядные диалоги, движение, цвет обеспечивают образную передачу информации, оказывают эмоционально-эстетическое воздействие на обучающихся, создают предпосылки для проблемного обучения. Динамичность, звук, движение и изображение, демонстрация отдельных фрагментов, крупный план, многоплановое изображение, ход действий, замедление кадра, сочетание звука голоса диктора с изображением, а также с контекстуальной наглядностью, разные виды самостоятельных заданий и обратная связь – всё это увеличивает арсенал методических приемов, используемых в электронных мультимедийных книгах и позволяют им помочь преподавателю более эффективно управлять педагогическим процессом.

Наши электронные книги предусматривают выбор оптимального темпа и режима взаимодействия, гарантию надёжности работы программы, повышение уровня мотивации в обучении, т.е. создаёт условия, чтобы сделать занятие с помощью компьютера более привлекательным, интересным, оптимизировать учебный процесс, придать стилю общения между партнёрами (человек и компьютер) естественность, нейтральность (средства общения в виде звуковых, цветовых) и использовать такие виды мультимедиа, как звуковое сопровождение, мультипликацию и другие средства наглядности для создания положительного эмоционального фона.

При современном коммуникативном методе преподавания

языков авторы рассматривают коммуникативную деятельность в трех аспектах: 1) как свободное общение в режиме реального времени посредством использования электронных сетей; 2) как интерактивное диалоговое взаимодействие обучаемого с компьютером (человеко-машинный диалог); 3) как общение обучаемых в процессе работы с электронной программой.

Таким образом, программы преследуют реальные цели коммуникации (запрос и получение информации) и выступают как средство стимулирования вербального общения обучаемых и инструмента организации коммуникативного взаимодействия пользователей.

Литература:

1. Адилова С.А. Ўқув материаллари беришда тақдимот технологиясини қўллаш ҳақида // Педагогик таълим. – Т., 2003. – №6. – С.67.

2. Urinboevna K. D. et al. Creation and use of teaching electronic multimedia books when teaching languages to learners and students in the republic of Uzbekistan //Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems. – 2019. – Т. 11. – №. 10 Special Issue

3. Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологиялари воситасида ташкил этиш (Олий таълим муассасаларининг русийзабон гурухларида): Пед. фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Т., 2004. - 26 б.

4. Хашимова Д.У. Электронный мультимедийный учебник «Русский язык для студентов-юристов». Авторское свидетельство. Давлат Патент Идораси. Гувоҳнома № BGU 00189.

5. Ниязова Н. Модульный подход к изучению русского языка в условиях дистанционного обучения // Review of law sciences. – 2020. – №.2. <https://orcid.org/0000-0002-6276->

5178 // <https://cyberleninka.ru/article/n/modulnyy-podhod-k-izucheniyu-russkogo-yazyka-v-usloviyah-dstantsionnogo-obucheniya>

6. Хашимова Д.У. Электронное мультимедийное учебное пособие «Поэты и писатели XIX века»: Авторское свидетельство. Давлат Патент Идораси. Гувохнома № DGU 00849. Сайт: admin.tsil.uz@gmail.com.

7. Niyazova N. J. The role of regional texts in language learning // Проблемы современной науки и образования. – 2020. – №. 1. – С. 41-46. <https://orcid.org/0000-0002-6276-5178>

Л. К. Турабаева,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, ф.ғ.к., доцент

ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ

Білім беруге жаңаша қарау адамзаттың ғасырлар бойы жастарды оқыту мен тәрбиелеу әдістерін үздіксіз жетілдіруі арқасында мүмкін болып отырғаны белгілі. Оқытуды жетілдіру үшін Я.А.Коменский бірінші рет көрнекі оқыту қағидасын ендіріп және бұл қағидасын «Сезімдік заттар әлемі» (Мир чувственных вещей) атты иллюстративті оқулығында жүзеге асырды. Ол физика, механика, жаратылыстану-тарихи ғылымдар, биология бөлмелерін, мектеп алдындағы жер телімін қамтыған пансофистік мектепті құрды. Бұл іс жүзінде инновациялық қоршаған ортаны құру, ортатану тұрғысынан келу, сондай-ақ студенттерге эстетикалық, эмоционалдық ықпал етуді жүзеге асырудың алғышарты болды. Бұлидеяинновациялық педагогикада білім алушының инновациялық ойлауын қалыптастыратын оқу үрдісін ұйымдастырудың мағына құрушы жүйесі ретінде жүзеге асырылды.

Инновациялық білім берудің мәнін бір сөзбен былай сипаттауға болады: «Өткенді ығыстырып шығармау, бірақ болашақты құру». Өзінің озық үлгілерінде ол үнемі ескіріп отыратын білімдерді беруге емес, сондай-ақ қажеттілікке қарай білімдерді өз бетінше игеруге мүмкіндік беретін базалық біліктіліктерді игеруге бағытталған. Міне, сондықтан да мұндай білім беру дәстүрлі білім берумен салыстарғанда, тәжірибемен анағұрлым тығыз байланыста болуы тиіс. Біздің өркениетіміздегі ақпараттар көлемі әрбір бес жылда еселене түседі. Сондықтан білімдерді игеруден басқа жаңа ақпараттарды алуға, өңдеуге және

пайдалануға септігі тиетін техниканы игеру де маңызды. Бұл жағдайда білім алушылар білімді инновациялық білім беру бағдарламалары шеңберіндегі қабілеттер арқылы меңгереді» [1].

Адамдардың ойлау стилін зерттеуші психологтар зерттелушілердің 80%-ы консервативті стилімен сипатталатынын, ал қалған 20%-ы ғана белгілі бір деңгейде жаңалыққа, жаңа көзқарастарға бағдарланғанын атап көрсетеді. Профессор М.Кувшинова әлемде адамдардың 4-5 пайызы ғана инновациялық ойлауға ие екенін айтады.

ЖОО-да алынған білімдер адамға өмір бойы, кейде бүкіл еңбек еткен жылдарында қызмет етсе, ал ақпараттық төңкеріс ғасырында алынған білімді үнемі жаңартып отыру керек. Оған ең алдымен өз білімін жетілдіру арқылы ғана қол жеткізуге болады, ал бұл адамнан танымдық белсенділік пен өз бетінділікті талап етеді».

Инновациялық оқыту үрдісіндегі ойлаудың атқаратын рөлін түсіндіру барысында мынадай сұрақ туындайды: Инновациялық ойлауда ескі білімдердің алатын орны қандай? Егер білімді тек ойлау әрекетінің нәтижесі деп түсінсек, онда олар педагогикалық ғылымның зерттеу пәні болып табылады. Сонымен бірге, психологияда «білім» ұғымы көбіне бір мезгілде ойлау нәтижесін (ақиқаттың бейнеленуі), сонымен қатар оны алу үрдісін (ойлау әрекеті) де бейнелейді. Іс-әрекет қағидасына сәйкес білім әрекеттен тыс өмір сүре алмайды, оның құрылымына кіреді. Сондықтан «бұл ұғым тұрмыстың бейнеленуі және ойлау операциясының құралы да болып табылады». Демек, білім сапасына қатысты қазіргі күнгі парадигма ойлау түрлерінің даму үрдісін есепке алмай тұра алмайды [2].

Ойлаудың мазмұндық құраушысы ретінде ұғымдар алынады, ал ақыл- әрекеті оның операциялық құраушысы болып табылады. Сонымен бірге, олар өзара тығыз байланысты. Жоғары мектепте білім беру барысында білімді игеру мәселесі екінші орынға кетіп,

ал бірінші орынға белгілі бір ойлау операцияларын жүзеге асыру үрдісінің тиімділігі шыққан жағдайда мамандардың кәсіби дайындығының нәтижелілігі мен көшбасшыны қалыптастыру мүмкін болмақ. Және, керісінше, ойлау операцияларын қалыптастыру лайықты оқу-материалдық базамен және жаңашыл-педагогтар қатарымен анықталатын мазмұндық материалдың қазіргі күнгі деңгейінде ғана мүмкін. Ұсынылып отырған ұстанымға қарсы ойлау нәтижесін ойлау үрдісінен бөліп қарастыратын пікірлер де бар. Дегенмен, ойлау нәтижесі де, сонымен бірге, ойлау үрдісінің өзі де психологиялық зерттеулердің нысаны бола алады, бірақ екі жағдайда да олар ажырамас тұтастық ретінде қарастырылуы тиіс. Дегенмен, бұлай ой топшылауда ойлау құралы ретінде пайдаланылған ұғымдарды жеке адам игерген білімдермен теңестіруге болмайды. Осылайша, педагогика ғылымы сапалы оқытуды қалыптастыру механизмін қарастырады, ал бұл білім алушының ойлау әрекетінің дамуын бірінші орынға қояды.

Инновация – бұл таным және қандай да ментальдық үлгілерді тәжірибеге ендіру барысында пайда болған жаңалық. Жаңаның пайда болуы көбіне тек сыртқы фактормен ғана емес, сондай-ақ ішкі, когнитивті факторлармен анықталады. Педагогика ғылымдарының кандидаты Л.А.Холодкова инновациялық ойлауға философиялық тұрғыдан анықтама береді, бірақ біз үшін жұмыстағы «инновациялық ойлау» анықтамасының педагогикалық тұрғыдан қарастырғандағы мағыналық мазмұны маңызды. Ол былай деп жазады: «Инновациялық ойлау – адамзат танымының, қоғамдық қатынастарда пайда болған қарама-қайшылықтарды ұғыну, жаңаның адамдар сұраныстары мен қызығушылықтарына сәйкестігін немесе сәйкес еместігін түйсіне отырып қайшылықтарды шығармашылықпен шешу үрдісінің жоғарғы сатысы» [3].

Инновациялық оқытудың мақсатына жетудегі, тұлғаны жалпы дамытудағы, оның кәсіби дайындығындағы жетекші фактор болып табылатын оқыту үрдісінде тұлғаның белсенділігін арттыру мәселесі оқытудың маңызды элементтерін (мазмұны, түрлері, әдістері) жан-жақты түсіндіруді, сондай-ақ, білімнің түсініктілігіне дидактикалық, психологиялық жағдайлар жасауды талап етеді.

Сондықтан ойлау және практикалық әрекеттерге шақыратын белсенді оқыту әдістерін пайдалану адамның маңызды интеллектуалдық сапаларын дамытуға мүмкіндік береді. Ал бұл сапалар өз кезегінде білім алушылардың бұдан әрі білімді игерудегі және алынған білімді тәжірибеде пайдалану белсенділіктерін қамтамасыз етеді [4].

Инновациялық дәріс – дәріс мазмұнына инновацияны ендіруді бейнелейтін ұғым. Педагогикалық тәжірибеде оқу дәрістерінің инновациялық түрінің алуан түрі бар: дәріс-әңгіме (семинар), дәріс-интервью, дәріс-кеңес, дәріс-видеотренинг, проблемалық дәріс және т.б.

Интерактивтілік оқыту үрдісінде студенттерге сабаққа белсендіараласуға (сұрақтар қою, күрделі бөлімдер бойынша дәл және қолжетімді түсініктер алу) мүмкіндік береді, ал мультимедия-технологияны пайдалану студенттер назарын материал мазмұнына едәуір белсендіреді және жаңа тақырыпқа қызығушылықтарын арттырады. Сонымен бірге, оның оқу үрдісіндегі рөлі өзгереді. Оқытушы назарын оқу материалының едәуір күрделі бөліктеріне аударып, дәрісті оқу уақытын тиімді пайдаланады. Осылайша, оқу үрдісінде бір мезгілде педагог пен компьютерді пайдалану оқыту үрдісін белсендіруге мүмкіндік береді. Оқытылып отырған пәнге студенттердің қызығушылықтарын және оқу үрдісінің тиімділігін арттырады. Ал бұл өз кезегінде білім беру сапасын жақсартады.

Инновациялық ойындар кешенді міндеттерді шешуге

мүмкіндік береді: жаңа білімді игеру, кәсіби пәндерді оқыу барысында алынған білімдерді бекіту, шығармашылық қабілеттерді дамыту, кәсіби біліктіліктерді қалыптастыру, оқу материалын түрлі бағытта оқып-үйрену. Бұл едәуір көп еңбекті қажет ететін оқытудың тиімді түрі. Өткізілген ойынның маңызды қорытындысы студенттердің алған практикалық біліктіліктері болып табылады.

Біз инновациялық оқу үрдісін ұйымдастыру мен педагогикалық қамтамасыз етудің кейбір инновациялық технологияларына тоқталдық. Студентті инновациялық дамыту – үздіксіз, динамикалы, оқытушыдан ұдайы ой еңбегін талап ететін үрдіс. Қандай да болмасын жаңа әдіс-тәсілдер әрбір білім алушының өз бетімен оқып-үйренуіне сенімін ұялатып, шығармашылықпен жұмыс істеуіне, қорытынды жасай алуына, сөйлеу мәдениетінің өсуіне ықпал етеді, білім сапасын арттырады. Оқыту технологияларын сабақта қолдану олардың білім сапасын арттырып қана қоймайды, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына әсерін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Карпенко М.П. Образование требует перемен // Аргументы и факты.-№41,2006.-С13.
2. Новикова Т.Г. Мартыненко О.О., Черная И.П., Антонов А.Г. Инновационные решения в организации образовательного процесса в вузе//Университетское управление: практика и анализ. - №2.- 2005.- 24-34.
3. Делия В.П. Инновационное образование, формирующее инновационное мышление. -Балашиха. 2005.
4. Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру. Қазақ тілі мен әдебиеті. №36. 2012. -186.

Х. Х. Таджиев,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, PhD

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ИСЛАМИ ӘДЕБИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДА ЕЖЕЛГІ ӘДЕБИ МҰРАЛАРДЫҢ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Кіріспе

XXI ғасыр адамзат баласы жаһандану кезеңі технологияның дамуымен қатар түрлі мәдениеттердің тоғысып, әртүрлі кеңістікте өмір сүріп отырған түрлі деңгейдегі, түрлі көзқарастағы адамдардың виртуалдық әрі тым қысқа уақытта бір-бірімен байланыс жасауына зор мүмкіндік туғызып отыр. Осы мүмкіндіктерді негізге алсақ, әлемде өмір сүріп отырған түрлі халықтардың өзара байланыстары барысында көрініс беретін мәдени-рухани, әдеби мұралары ерекше маңызға ие.

Күн сайын өзгеріп, дамып отырған жаһандану жағдайында әрбір ел іргесін берік ұстап тұруы үшін ең алдымен бірлік, сондай-ақ дүниелік ғылымдармен қатар рухани байлығымызға терең мән беру қажеттігі көрінеді.

Түркі халықтарының қара шаңырағын иеленіп отырған қазақ халқы тарихында үлгі аларлық тарихи, мәдени, әдеби мұралардың көп екендігі қуанарлық жағдай. Әсіресе, бүгінгі жаһандану жағдайында бабаларымыздан қалған асыл мұраларды ғылыми айналымға түсіріп, қоғамға пайдалы тұстарын насихаттап ұрпаққа өнеге ету қажет. Міне, сондай қазақ елінің қалыптасуына тікелей әсер еткен рухани-мәдени арналардың бірі Туран жерінде Ислам діні негізінде қалыптасып даму жолына түскен діни ой-сана және оның аясында жазылған рухани-әдеби мұралар болды.

Түркі халықтары тарихы тұрғысынан әдеби мұраларды зерттеу мәселесі көлденең қойылғанда

«Ислами адабиеттің» орны қай кезеңде болса да ерекше болғандығын атап кеткен жөн. Түркітанушы ғалым М.Ф.Көпрулу түрік адабиетін «Исламға дейінгі түрік адабиеті» (ежелгі дәуір), «Ислами түрік адабиеті» кезеңдерге бөлуі де Ислами адабиеттің маңызын арттыра түседі [92].

Фуат Көпрулумен қатар түркілер тарихы мен адабиетін зерттеген италяндық ғалым А.Бомбачи [93] түркі халықтарының адабиет тарихын «Исламнан алдыңғы және Ислам келгеннен кейінгі кезең» деп арнайы кезеңге топтастыруы Исламның түркі халықтары өмірінде ерекше рөл атқарғанын аңғартса керек.

Бұл пікірді қазақ ғалымдары да қуаттай түскен. Түркі халықтарының ерте замандардан қалыптасқан адабиетін ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы «Діндар дәуір» десе, орыс адабиетімен байланысты кезеңін «Ділмар дәуір» деп баға берген [94, б.435].

Ғалым Мұхтар Әуезов те: «Өз бетімізбен долбар жасасақ, қазақ елінің ішкі өмірі екі үлкен дәуірге бөлінеді. Мұның біреуі – ісләм діні кірген соңғы мезгіл», – деп Исламның қазақ елінің рухани өміріне жасаған әсеріне ерекше тоқталған [73, б.19].

Демек, қазақ халқының дербес ұлт болып қалыптасуына негіз болған екі кезеңді атауға болады. Оның бірі көне түркілік кезең десек, екіншісі, әрі бүгін түркі халықтарының жер бетінде дербес мемлекет болып қалыптасуында ерекше рөл атқарғаны – жүректеріне Ислам діні орнап, Жаратқанды мойындап, Оның әмірлеріне өмірлерін сәйкестендірген кезең болды. Себебі, мұсылмандықты ұстанған түркі халықтарының басым бөлігі бүгінде дербес мемлекет, тәуелсіз ұлт ретінде қалыптасқанын көруге болады.

Ислам дінін жан-тәнімен қабылдаған бұл халықтар өмір сүру қағидаларын өздері қиялдағанындай емес, Ұлы

Жаратушысы және Оның соңғы елшісі Мұхаммед (с.а.у.) көрсетіп бергендей етіп түзетуге бел буды.

Ұлы Тұран жерінде Исламдық танымның таралуына ықпал еткен шарифат ғұламаларымен қатар қара қылды қақ жарған, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін төрт жол өлеңге сыйғызған шешендер мен көркем сөздің көсемдері және олар қалдырған рухани-әдеби мұралар – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Яссауи хикметтері, Ахмет Жүйнекидің «Ақиқат сыйы», Сүлеймен Бақырғанидің даналық сөздері күллі түркі жұртының дүниетанымына ерекше әсер етіп, Ұлы Тұран жерінде Ислами әдебиеттің қалыптасуына себеп болды.

Рахымды Ием пайғамбарын жіберді,

Кісі ізгісі, ел сарасы жігерлі.

Түнек түнде шамы болды халықтың,

Саған, жұртқа нұрын шашты жарықтың!

Ол Құдайдың елшісі елім білгейсің,

Сен содан соң тура жолға кіргенсің, [11] - деп жырлаған Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» еңбегінде жүзге жуық хадисті қолданса, XII ғасыр соңы мен XIII ғасырлар басында өмір сүрген Түркістан өңірінің Иүгнек (қазақша Жүйнек) қыстағында зағип болып туып, фәни жалғанның жарық сәулесін көруге өмір бойы ғашық болған, Ислам шарифаты қағидаларын жан-жақты зерттеп-танып, терең іліміне сай «Әдиб Ахмед» деген құрметті атқа ие болған Ахмет Махмұтұлы Жүйнекидің «Ақиқат сыйы» («Һибәтул-хәқаиқ», XII ғ.) [12] шығармасы да адамды кемелділік жолында тәрбиелепті. Мысалы, ақын Алла тағаланың «Һәй» яғни өлілерді тірілтіп, тіріден өліні шығаратын ерекше сипатын поэзия тілімен былай баяндапты:

«Кама қала Аллаһу та'ала ихрижу л-һаййа мина л-майити ва йухрижу л-майита мина л-һаййи»:

Өлүгтин тириг һам тиригдин өлүг,

Чықарур көарсен муны кет аңа.

Бу қудрат идиси улуғ бир байат,
Олуғларни тиргүзмак асан аңа – дейді ақын.

Қазақтың ұлттық дүниетанымына ерекше әсер етіп, қазақ даласында діни-ой сананың қалыптасуында ерекше із қалдырған мұндай шығармалар мешіттер мен ғылымның ордасына айналған медреселерде, сұлтан сарайы мен хан ордаларына жиналған сөз шеберлерінің тамаша жыр-жауһарлары мен Ислам ғалымдарының теңдессіз трактаттары, түрлі бағыттағы мектептер ғасырдан ғасырға жалғасын тауып, өркениет тарихына енді.

Әдебиет тарихына назар аударатын болсақ, орта ғасырлар мен Алтын Орда тұсындағы діни ой-сана, бертін келе Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет және XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы Исламдық ой-сананың дамуына әсер еткен әдеби мектептердің әрқайсысы бөлек қарастырылатын дүниелер. Соның ішінде XIX ғасыр мен XX ғасыр басында Сыр өңірінде исламдық ой-сананың дамуына әсер еткен ақындар шығармашылығын зерттеу бүгінгі конференциямыздың көздеген мақсатына қол жеткізуге белгілі бір деңгейде үлесін қосып жатса өзімізді бақытты санар едік.

Демек, XIX ғасыр мен XX ғасыр басында Сыр өңірінде діни ой-сананың дамуын осы өңірде ақындар шығармашылығымен байланыстыруға болады. Әдебиет тарихында «Сыр сүлейлері» аталған Тұрмағамбет Ізтілеуұлы, Қарасақал Ерімбет, Сейтжан ақын, Қаңлы Жүсіп, Шораяқтың Омары сынды ақындар халық арасында исламдық ой-сананың қалыптасуына үлкен септігін тигізген тұлғалар дей аламыз. Бұл пікірлер өткен ғасырларда ақ Бейсенбай Кенжебаев, Тұрсынбек Кәкішев сынды әдебиет зерттеушілері еңбектерінде көрініс бере бастаған болса, осы мәселені кейіннен зерттеген Рахманқұл Бердібай, Мекемтас Мырзахметұлы, Әбсаттар

Дербісәлі сынды ғалымдар еңбектерінен де көруге болады.

«Дін – насихат» деген пайғамбар хадисін өмірлеріне өнеге еткен бұл ақындар шығармашылығы тәуелсіздік жылдарында да ерекше бағасын алып келеді. Әйтсе де, бұл жұмыстарды жандандыру жас буын әдебиет зерттеушілерге ерекше міндет болуы тиіс. Өйткені, Сырдария мен Әмудария сондай-ақ Қаратау атырабында дамыған әдеби мектептердің Базар Оңдасұлы, Ешнияз Сал, Жиенбай Дүзбенбетұлы, Оңғар Дырқайұлы, Молдахмет Дабылұлы, Мұзарап Жүсіпұлы, Тұрымбет Салқынбайұлы сынды белді өкілдері дидактикалық өлеңдері арқылы қазақтың діни дүниетанымына ерекше әсер етті. Қазақтың ұлттық көркемдік ойлау жүйесіне әсер еткен бұл ақындар шығармашылығын ғалымдар үш негізгі арнадан таратады: біріншісі – қазақтың ауызша және жазбаша дамып қалыптасқан ұлттық сөз өнері, фольклор мен әдебиет мұралары; екіншісі - шығыс фольклоры мен классикалық жазбаша әдебиеті; үшіншісі - XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында қауырт өркендей бастаған еуропалық дәстүрдегі жаңа жазба реалистік әдебиет». Біздіңше осылардың ішінде ерекше әсер еткен арна бұл – шығыс фольклоры мен классикалық жазба әдебиет. Олай дейтініміз бұл ақындардың кез келгенінің шығармасын алып қарайтын болсаңыз онда шығыстық дәстүрдің элементтерін көптеп кездестіресіз. Сыр сүлейлерінің ішінде осы арнадан ерекше сусындаған ақынның бірі сөзсіз Тұрмағамбет Ізтілеуұлы. Әрине, Тұрмағамбеттей бүкіл қазақ даласында Фердаусидің Шаһнамасын қазақша жырлаған ақынының бұл тақырыпқа баруының өзінде көп мағына жатқанын байқау қиын емес. Ақынның мінежат өлеңдерінде де бұл арнаның әсерін аңғаруға болады. Мысалы,

Эй, Кәрим! көңілін көркейт мұсылманның,

Қуандыр қайбірін де қысылғанның.

Тауфиқ бер, біреуі емес бәріне де,

Көңілінен иман нұрын ұшырғанның! – деп адам үшін
ең қасиетті ұғым «иман» екенін еске салады.

Жалпы Сыр өңіріндегі діни ой-сананың өсуіне әсер
еткен ақындар шығармаларын зерттеген кезімізде
Тұрмағамбет сынды қаншама тұлғалардың еңбек
сіңіргеніне куә болдық. Атап айтар болсақ, Ерімбет
ақынның «Мұхаммед пайғамбар туралы хикая», «Әзірет
Әлімен Дариха қыздың күресі», «Ақтам сахаба», «Атымтай
Жомарт» дастандары, Омар Шораяқтың «Мұхаммед», «Хақ
Сүлеймен», Мұса ғ.с. туралы «Калимулла», Қаңлы Жүсіптің
«Абраһаның бастан кешкендері» сынды шығармалар ХІХ
ғасыр мен ХХ ғасырдағы елдің сүйіп тыңдаған қиссалары
болды. Әрине бір баяндама көлемінде бұл шығармалардың
идеялық көркемдік мәнін ашып тарату мүмкін емес. Десе
те, бұл тақырыпта бірнеше қорытынды пікірлерімізбен
бөліскіміз келіп отыр.

Қорытынды

Орта ғасырларда көне Туран жерінде Ислами
әдебиеттің адамзатқа үлгі етерлік еңбектері жазылуы
кейінгі ғасырларда Қазақ даласында ислами әдебиеттің
қалыптасуына негіз болды. ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр
басында Сыр өңірінде туып өз заманында ел арасындағы
идеологияға терең бойлап, бүгінгі тілмен айтқанда
халқының рухани өсуі үшін мотиватор қызметін өтеген бұл
ақындар шығармаларын қарыштап дамып бара жатқан
техника заманында ұрпаққа қалайша насихаттау керек?
Өздеріңізге белгілі, бүгін мемлекетіміз тарапынан ғылыми
әлеуетті дамытуға қаншама нақты қадамдар жасалып
жатқан болса да, бұл тақырыпта қаншама халықаралық
конференциялар ұйымдастырып жатқанына қарамай,
мемлекеттік бағдарламалар аясында кітаптар шығып

жатқанына қарамай бұл дүниелерді ұрпаққа кеңінен насихаттау қалыс қалып жатқан басы ашық мәселе болып отыр. Аталған мәселелерге жаңа көзқараспен қарап, жоғарыда аталған ақындар шығармаларын болашақ ұрпақ санасына сіңіру бүгінгі әдебиет зерттеушілеріне ерекше міндет болуы тиіс деп білеміз.

Мақала М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінде жүргізіліп отырған «Алтын Орда және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы» (ЖТН АР14972895) жобасы аясында жинақталған материалдар негізінде баспаға ұсынылды.

Әдебиеттер:

1. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері (зерттеулер, мақалалар) Алматы: Жазушы, 1986. – 400б.
2. Әуезов М. Шығармалары. 20 том. Алматы: Жазушы, 1985.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын. – 1991. – 464б. 435-бет
4. Қыдыр Т. Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) Астана, 2018. 11-бет
5. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. -4т. 448б.
6. Средневековая татарская литература VIII-XVIII вв. Казань: Фэн, 1999. –5с.
7. Әділбаев А. Саңлақ сахабалар. Жалпы редакциясын басқарған Ә.Дербісәлі, - Алматы, «Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры» 2010 – 336 б.
8. Құдышұлы О. Сөз басы. Назым Сияр Шариф немесе Пайғамбардың ақ жолы туралы дастан. Алматы: Санат, 1995. – 128б.
9. Әбу Насыр Әл-Фараби. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы, 33 том. 2-кітап. Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.

**DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

10. Эбу Насыр Эл-Фараби 33 том. 3-кітап. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы, Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.

11. Ж.Баласағұн. Құтты білік (ауд.және түс. Жазған А.Егеубаев) 1986 ж.

12. Әдиб Ахмет Жүйнеки. Қазыналы Оңтүстік көптомдығы, 44 том. 1-кітап. Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.

Ж.Қ.Әділбекова, Г.К.Бескемпірова,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ МЕТАФОРАЛЫҚ КОЛДАНЫСТАР

Шәкәрім – ұлы гуманист, кемеңгер ойшыл, қазақ әдебиетінің классигі. Шәкәрімнің ақындық әлемі бай, көп қырлы, тақырыбы, жанрлық түрлері жағынан да сан алуан. Кез келген тілдің байлығын, көркемділігін, ішкі әлеуетін танытуда көркем әдебиет тілінің маңызы зор. Көркем әдебиетте тіл бар сұлулығымен, даралығымен жарқырай таныла отырып, тілдің өміршеңдігі мен дамуының бағыт-бағдары да айқындалып, көрініс беріп қалады. Көркем әдебиетті тудыратын ақын-жазушылар екені мәлім. Ақын тілінің көркем де құнарлы болуы ақын қолданған көркемдегіш құралдарға тікелей байланысты.

Бізосызғаназерттеуімізді Шәкәрім шығармаларындағы метафоралық күрделі сөз қолданыстарын зерделеуге арнадық.

Метафоралар, табиғаты бойынша, түсінуді, жете ұғынуды қамтамасыз ететін феномен болып табылады [1, 16]. Метафора – ұлттық тілдегі өзіндік күрделілігі бар, әр түрлі ұлттық бояуға қаныққан категория. Метафораның тамыры ұлттың дамуы, қалыптасуы, сонымен қатар, оның өзіндік мәдениетінің, тарихының, халықтың менталитетінің қалыптасуында жатыр. Метафора – қоғам мен тілдің тікелей сабақтастығының әсерінен ұлт дамыған сайын әр түрлі сипатта көрініп отыратынын бірлік. Ол жалпы әмбебаптық сипаты бар құбылыс, сонымен қатар ол ұлттық дүниетанымға, сол тілді қолданушы халықтың тұрмыс-тіршілігіне, табиғатына, қоршаған ортасына тән, бір сөзбен айтқанда, мәдениеттің тілдегі көрінісі. Метафораның дамуынан, оның жеке авторлық қолданыс аясынан ұлттың

дамуын, тілдің даму қарқыны аңғарылады. Себебі, тілдегі ұлттық сурет, әлемдік сурет, адам интеллектуалы үнемі, қарқынды, шексіз дамып отырады. Ал қазақ тіліндегі метафоралар – мән мен түрдің бірлігі ретінде халқымыздың рухани жан дүниесінің айғағы. Автор туындысында кездесетін метафоралардың белгілі бір немесе әр түрлі жағдайларға байланысты туындағанын байқадық.

Шәкәрім шығармаларындағы метафоралардың жасалу жолы әр алуан. Әдебиеттану теориясында ғалым, академик-жазушы З.Қабдолов метафораның ұлғайған, күрделі түрлері туралы былай дейді: «Күрделі метафора жасаудағы мақсат – сөзді құбылту арқылы ұғымды тереңдету; ой бейнесін үстемелей, өсіре келе, оның әсерін күшейту» [2, 35]. Мұндай метафоралық сөз қолданыстарға Шәкәрімнің лирикасы аса бай. Байқағанымыздай күрделі метафорада тек бір сөз емес, бір-бірімен байланысты, метафоралық мағынасы жақын сөздерден жасалады. Шәкәрім ғылымның өмірдегі мән-мазмұнын оны кенге де, дертке шипа емге де, таусылмайтын көлге де теңеу арқылы жеткізеді. Шәкәрім шығармаларында күрделі, ұлғайған метафораларды шебер пайдалана білген. Күрделі метафоралардың жасалуы жайлы қарастырған ғалым Қ.Жұмалиев оның үш түрлі жасалуын атап көрсетеді [3, 209]. Шәкәрім шығармаларында осы үш түрі де кездеседі.

а) Бір нәрсені бірнеше нәрсеге балау арқылы:

Шошыма, достым, сөзімнен,

Сөз – құдайдан шыққан бу.

Ұқпасаң көр өзіңнен,

Жұтқызайын нұрлы су

Өлсең, сөзбен тұрғызам,

Еріксіз мойын бүрғызам.

Айтқанымды қылғызам,

Жүрегіңе төгіп у (Шәкәрім, 333-б.).

Бұл өлеңде ақын «сөзді» бірнеше құбылысқа балайды.

Шәкәрім сөз құдіретін күрделі метафоралар тудырып, «құдайдан шыққан буға», өлгенді де тірілтер нұрлы суға, жүрекке төгілер уға балайды. Бұл мысалдың ұлғайған метафораға жатқызылуы біріншіден, бейнеленетін нәрсе мәтін ішінде кездеседі. Яғни, метафораның өзегі болып отырған – сөз. Сөз құдай жаратқан қарым-қатынас құралы. Сөзді есту басқа да, түсіну басқа. Ақынның басты функциясы сөз арқылы ақиқатты ұғындыру делік. Мұны түсіндіру үшін ақын ақиқатын өлеңмен еріксіз назар аудартып түсіндірмек.

Адамзат – айуанның арам, насы,
Жанның да, ақылдың да дұспандасы.

Жанды сурет сияқты қуыршақ боп,
Жаралыстың ойнаған тамашасы (Шәкәрім, 203-б.).

Күрделі метафораға анық мысал бола алатын осы өлең жолдары. Ақын адамзаттың түрлі қасиеттерін бәрімізге белгілі болатын нәрселерге ұқсатады. А Шәкәрімше, адам азғындығы айуаннан да артық, бірақ адам баласы – бәрібір бір жаратылыс құдіретінің қолындағы тамаша ойнаған қуыршағы. Адамзаттың жағымсыз қасиеттерін бұлай шебер тізу Шәкәрімнің ерекше суреткерлік қырын танытады. Ақын тек адамзаттың ғана емес, жаратылыстың да қасиеттерін шебер суреттейді:

Ей, жастар, қалай дейсің бұл дүние
Мұны бүйтіп жаратқан қандай нәрсе.

Керексіз жаралған бір тозаңы жоқ,
Тәртіпті, таңғаларлық зор мәшине (Шәкәрім, 274-б.).

Мұндағы жаратылыс болмысын «тәртіпті, таңғаларлық мәшинеге» телуі – ақын қаламынан туған күрделі метафора. Дүниені мәшинеге балауы ақын қаламынан туған индивидуальды метафора.

Қырық жылдан өтіп жасым,
Ақылым болды сырласым.
Отыз жылдық замандасым,
Иманым – басшы, жолдасым (Шәкәрім, 369-б.).

Бұл ретте ақын ақылын жолдасына, ал иманын басшысы мен жолдасына балайды. Мұндай метафора Шәкәрім шығармаларында жиі кездеседі. Ақылын сырлас досына балауы бірнеше өлеңінде кездесті. Ал иманын әрі басшы, әрі жолдас көреді. Бұл метафоралар ақынның діни көзқарысынан хабар береді. Иман басшы болған жерде әділетсіздік пен күнәға жол жоқ. Ғұмырының тірегі, өмірінің қорегі болған иманын ақын Шәкәрім өзінің сырлас достарынан санайды.

Ендігі жерде Шәкәрім шығармаларындағы метафоралық сөз қолданыстардың қызметіне тоқталайық. Метафора – болмысты танудың көзі. Сондықтан, ең алдымен, әрине, метафоралық сөз қолданыстың танымдық қызметі сөз етіледі. Шәкәрім туындыларындағы метафоралық сөз қолданыстарын ақынның ой-қиялын, дүниетанымын, поэтикалық түсіну қарымын байқатады. Мысалы:

Ақылыңа ұстат қол,

Тура апарар сені сол.

Жардың жолы қиын жол:

Шытырман тоғай, қалың ну (Шәкәрім, 335-б.).

Бұл шумағында ақын адам баласын хақиқат, руханият жолына нұсқап, оны жардың жолы деп көрсетеді. Осынау жар жолының өзін қалың ну, шытырман тоғайлы қиын соқпаққа балайды. Бұл жолда адам өзінің таза ақылын серік етпесе, мақсұтына жетпесін де ескертеді.

Кәрілік – құтылмайтын бір қазған ор,

Қайратсызға өмірдің бейнеті зор.

Өлмейтін, жазылмайтын сол аурумен

Жалғанда жан болмайды кәріден қор (Шәкәрім, 213-б.).

Бұл өлеңдегі күрделі метафора – автордың кәрілікті құтылмайтын қазған орға, қайраттың бойдан қайтуын жазылмайтын ауруға теңеуі. Бұл ретте метафораға негіз болған сөз – кәрілік. Ақын оны құтылмайтын қазылған ор мен жазылмайтын дертке теңеп отыр. Кәрілік – адам

өмірінің бір шағы. Одан құтылудың амалы жоқ. Ақын осы тұрғыдан келіп кәрілікті құтылмайтын орға балайды. Қартайғанда бойдан қуат қайтуы да табиғат заңдылығы. Осы бір кәрілікпен келетін қайратсыздықты ақын ауруға теңейді.

ә) Күрделі метафораның ұлғайған түрі – бір нәрсені екінші нәрсеге бірден балай салмайды, не нәрсеге баламақ, сол нәрсенің артықшылығын, ерекше қасиеттерін басқа да тілдік тәсілдер арқылы анықтап алып, сосын балайды. Мысалы:

Гүлге асық боп сайраған,
Қызыл тілді қайраған,
Жүрегі оттай қайнаған,
Мұңлы шерлі мен – бұлбұл.
Қайық қылып денемді,
Ақыл билеп кемемді,
Ой сарқырап жөнелді,
Шетсіз судан өтер, біл (Шәкәрім, 357-б.).

Бұл өлең жолдарындағы Шәкәрімнің өзін бұлбұлға теңеген күрделі метафоралық қолданысында қайраған, қайнаған етістіктері поэтикалық мағынада жұмсалған. Алғашқысы «қайратымды, жігерімді шыңдаған» мағынасында қолданылса, соңғысы «асық, ынтық, құмар болған» дегенді білдіреді. Мұндағы оттай сын есімі де метафоралы қолданысқа жатады. Ол «тулаған құмар еткен, талап қылған» деген мағынаны береді. Өлеңдегі негізгі метафора – бұлбұл. Ал қайраған, оттай қайнаған етістігі метафоралы мағынаға ие бола отырып, алғашқы метафораның іс-қимылын суреттеп көрсетеді. Ақын денесін кемеге теңеп, бейнелі метафора жасайды. Ойын сол кемесі жүзбек суға баласа, ақылын кемені билер бастаушыға телиді. Мұндағы бейнелі қолданыстың барлығы ұлғайған, күрделі метафораға жатады.

Жалын кетіп, аздан соң шоқ болды құр,

Отын бітті, үрсем жана алмай тұр.

Жалынды оттай жайнаған, қайран өмір,

Шоқ сөнген соң қап-қара болды көмір (Шәкәрім, 43-б.).

Бұл өлеңінде ақын өмірді жанған отқа балайды. Негізгі метафора – от. Мұндағы оттың жалындап жанған шағы, оның үрлесе де жанбай, шоқ болуы, одан ақыр аяғы қара көмірге айналған кезеңдері суреттеледі. Жастықты жалындаған шағына, егделікті қызарып шоқ боп жанған кезіне телиді. Мұндағы «жалын кетіп, аздан соң шоқ болды құр» дегені – жастық кетіп, жас ұлғайып, егде тартқандықты білдіреді. «Отын бітті» – дегені – бойдағы қуаттың қайтқаны. «Шоқ сөнген соң қап-қара болды көмір», - дегені – кәріліктің басқа түскені. Байқап отырғанымыздай, ақын өмірдің әрбір кезеңін оттың жалындап жанғаннан қара көмірге айналып өшкенге дейінгі кезеңдеріне байланыстырады. Расында от пен өмірдің арасындағы мұндай байланысты жырға қосып, өмірдің өткіншілігін шебер суреттеу Шәкәрімнің өмірге деген көзқарасы мен философиясынан хабар береді.

Шәкәрім шығармаларындағы поэтикалық метафораның көпшілігі – индивидуалды-авторлық метафора, яғни тек Шәкәрім қаламынан туып, тек Шәкәрімнің сөз саптауына ғана тән қолданыстар. Индивидуалды-авторлық метафора дегеніміз белгілі бір қаламгердің, ақынның өзіндік ойлау дүниесін көрсететін метафора. Бұған дейін талданған күрделі метафоралардың барлығы дерлік Шәкәрімнің төл қолданысынан туған индивидуалды-авторлық метафоралар. Енді осындай метафоралық сөз қолданыстардың кейбіріне тоқталып өтелік. Ақынның «Талап пен ақыл» өлеңіндегі мына бір шумақтар индивидуалды-авторлық метафораның жарқын үлгілерін береді:

Талап деген бір жүйрік тұлпар сынды,

Бабын таппай мінгенді қылар жынды.

Тауға ұра ма, басыңды тасқа ұра ма,

Ал енді оған кісі қайтіп мінді

Талап шапса ақылға мініп алып,
Жақсы, жаман бәріне бірдей салып.
Анық ақыл адымын аштырмайды,
Еш нәрсе одан құтылмас жетпей қалып...

Талап деген ындынмен ентелемек,
Ойға алып, қызыққанын қылсам демек.
Ол ісі орайлы ма, орайсыз ба,
Ойланып оны ақылға салса керек (Шәкәрім, 166-б.).

Бұл өлең шумақтарында негізгі сөз болып отырған метафора – тұлпар. Ақын адам бойындағы талапты тұлпарға теңейді. Асау, жүйрік тұлпарға. Талаптың адам баласын алға, мақсатқа жетелер болмыс-бітімі тұлпар бейнесімен тамаша ашылған. Тұлпар дегеніміз жылқы ішіндегі ең жүйрік, ең асау, сайын далада еркін өскен жануар. Тұлпардың үнемі алға бастары анық. Дегенмен оған мініп, еркін көсілу үшін алдымен оны баптамақ керек. Сол секілді адам өзінің ең алдымен неге талап қылмақ керек екенін ұғынған жөн. Талаптанған адам оны ақылмен әр орынға жұмсаса құба құп тірлік болмақ. Бұл реттегі Шәкәрімнің шабыт шалқарын байқататын метафора тек автордың ой өрісін, дүниетанымын ғана емес, осы тұста бүкіл бір ұлттың дүниетанымын көрсеткендей. Себебі талапты жүйрік тұлпарға теңеу жылқы малының қадір қасиетін ерекше қастерлейтін көшпендінің ұрпағы – қазақ сынды халық ақынының қолынан ғана келмек. Ақын талапты тұлпарға ғана теңеп қана қоймайды. Оның жүгенсіз, қызыққан қылсам деп «ындынмен ентелейтін» асау екендігін де айтады. Тек оның ақыл ғана талапқа көздеген ісін таразылай келе, тұсау мен құрық болар күш екенін де ескертеді.

Дәл осы өлеңнің келесі шумақтарында ақын:
Тапқыш ой ғой ақылдың мағынасы,
Түбі жүрек болады, мида басы.
Орынсызға ұмтылтпай тоқтатуға,

Талаптың алты түрлі бар ноқтасы.
Ынсап, ұят, ар, рахым, сабыр, сақтық—
Талапқа алты түрлі ноқта тақтық.
Алтауының ішінде ынсап әділ,

Өзгесінің тізгінін соған ұстаттық... – дейді (Шәкәрім, 166-б.). Қос шумақ та түгелдей Шәкәрімнің индивидуалды-авторлық метафорасы арқылы берілген үлкен бір поэтикалық ойды жеткізеді. Ақын тапқыш ойды ақылдың мағынасы деп танып, оның «басы мида, түбі жүректе» - деген суретті бейне жасайды. Бұдан алдыңғы шумақтарда ақын талапты тұлпарға балағаны белгілі. Бұл өлең жолдарында сол тұлпарға алты түрлі ноқта салмақ. Ал «талаптың алты түрлі бар ноқтасы» - ақынның айрықша әсерлі, айшықты әрі терең ойлы метафоралық сөз қолданыстарының бірі. Мұндағы мағына адам талабына әрқашан ынсап, ұят пен ар, рахым, сабыр және сақтық таразы, тежеуіш болуы керек дегенді білдіреді.

Дүние қу
Бір ағын су
Түстік онда шөп болып,
Күнде ағамыз
Сандаламыз,
Бейнетіміз көп болып.
Кейде тасқа
Кейде ағашқа
Соқтығамыз дөп келіп... (Шәкәрім, 146-б.).

Ақын қу дүниені ағын суға балайды. Ағын судың тас па, ағаш па қарамастан, алдындағысын жайпап өтетін қасиеті бәрімізге белгілі. Осы орайда адамзатты сол ағын суға түсіп кеткен шөпке балайды. Мұндағы шөп метафорасы ақынның адам ғұмыры жайлы, оның өткінші, тағдырға тәуелді болмасы туралы философиялық көзқарасын береді. Яғни, бұл өлең шумақтарында бір ғана емес, бір-бірімен қабаттас, байланыста келген екі күрделі метафора бар.

б) Көркем шығармадағы метафорада екі нәрсенің қарама-қарсы тұруы шарт емес, екінші жағын оқырмандар сөйлемнің мағынасына қарап өзі-ақ сезеді дедік. Бұлар да метафораның ұлғайған түріне жатады. Ақынның надандар мен залымдарды бейнелеген мына бір метафоралары да аса көркем әрі терең ойлы, кең тынысты:

Тілінде бал, ішінде у,

Көз байлағыш көп жаду.

Жақсы атанып өңкей қу,

Алдап алған досы бар...

Жүрегі қатты мұз болған,

Майда тілі біз болған

Қызтеке еді қыз болған

Бейне алдамшы сопылар... (Шәкәрім, 189-б.)

Бұл өлең тұтастай метафорадан құралған. Мұндағы бал сөзі арам пиғылды, қу адамның аузынан шығар айлалы сөзді білдірсе, у сөзі арам ой, қара ниет, залым мақсат мағынасында қолданылған. Мұз сөзі тасжүрек, жауыз сипаттарын берсе, біз сөзі қу, қыршаңқы, сумаң-қой сипаттарынан хабар етеді. Қызтеке сөзі мінез құбылмалылығы, екіжүзділік мәнінде, ал көз байлағыш тіркесі өтірікші, суайт, айлакер мағынасында жұмсалған. Сопылар – дін өкілдері, тура жолдағы адамдар. Ал осынша метафораға негіз болып отырған кім деген сұрақ туындайды. Оны әр оқырман іштей сезеді. Бізше, бұл өлеңде надандар мен залымдардың бейнесі толық ашылған. Тілімін арбап, ішіндегі арам пиғылын жасыратын, жұртқа жалған жағынып абырой алған надандар мен жүрегінде жылуы жоқ, тілі қыршаңқы залымдарды ақын осылайша бейнелейді.

Сұрқия, сопылардың алма тілін,

Беті тұнық, асты лай ол бір жылым (Шәкәрім, 189-б.).

Бұл өнерде Шәкәрім алдамшы сопы, сұрқия молдалар сөзіне қатысты күрделі метафора арқылы бейнелі ой айтады. Ақынның «беті тұнық» – дегені - «сырты алдамшы,

бастапқыда көзге көрінбес айлалы, арбаулы сөз» дегенді білдірсе, «іші лай» - дегені сол сөздің түпкі арам ниеті, залым мақсұты мағынасында.

Шәкәрім шығармаларындағы метафоралық сөз қолданыстар эмоционалды-экспрессивті қызмет атқарады. Ақынның көңіл-күйін, ішкі сезімін, толғанысын жеткізеді. Мысалы:

Сайтанмен ойнас жүрегі,
Пайда мен мақтан – тілегі,
Арамға батса білегі
Жақсыға қайтіп қосылар.
Тамақ үшін тіл жалдап,
Арын сатып елді алдап,
Сауысқанша қылмандап,
Әр үйден боқ шоқынар (Шәкәрім, 188-б.).

Арам ниет, сұрқия, сұмпайы жандарды бейнелеген бұл шумақтардағы метафоралар ақынның ішкі зарын, күйінішін білдіреді. Байқағанымыздай ақын анық кімнің қасиеттерін суреттеп отырғаны айтылмайды. Оны оқушы өзі ойша табады. Дегенмен оның образы осындағы күрделі метафоралар арқылы көрінеді. Сайтанмен жүрегі ойнас болу тіркесі ақын қиялынан туған керемет сурет. Жүрек адамға басшы. Басшысы сайтанмен ойнас деуі, жаманшылыққа жан-тәнімен берілген адамның бейнесі. Ақын жанынан шыққан индивидуалды метафораның бірі – білегі арамға бату. Жамандыққа, күнәға батты дегенді білдірсе керек. Өлеңнің екінші тармағындағы «тіл жалдау» метафорасы қазақ әдебиетінде жиі кездесетін «тілін безеу» секілді метафоралармен сарындас. Тіл арқылы, яғни, жағымпаздана күн көру. Бұндай жағымпазды ақын сауысқанға балайды да, оның жағымсыз қылығын боқ шоқыған сауысқанға теңейді.

Шәкәрімнің адам бойындағы басқа да мінез бітістері, ерік-жігер қасиеттеріне қатысты өзге де метафоралары өзінің әсерлілігімен ерекшеленеді. Мысалы:

Байлаймын да көзіңді,
Патса қылам өзіңді.
Ұғып отыр сөзімді
Ел билетем жеті ру.
«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харекет»,
Түп қазығы: «Ақ ниет» –
Бұл жетеуін ел қылу (Шәкәрім, 142-б.).

Мұнда ақын адами қасиеттер – мейірім мен ынсап, әділет пен шыдам, шыншылдық, харекет пен ақ ниетті – жеті рулы елге балайды. Бұл да – Шәкәрімнің төл қолданысынан туған индивидуалды-авторлық метафора.

Қорыта айтқанда, көркемдік қуаты аса қарымды Шәкәрім шығармалары метафоралық сөз қолданыстарға аса бай. Әсіресе Шәкәрімнің лирикасы. Жалпы, Шәкәрімнің шығармаларындағы метафора жайында сөз қозғағанда, біздер, әрине, поэтикалық метафораға тоқталамыз. Шәкәрім шығармаларындағы поэтикалық метафоралар – ақынның ой өрісін, дүниетанымын, ақындық шабытын, шеберлігін, көркемдік көру қуатын байқататын аса құнды үлгілер. Поэтикалық метафоралар тілге бейнелілік, көркемдік беріп, оқырманға эмоционалды-экспрессивті әсер етеді. Поэтикалық метафора – көркем әдебиет стилінің бейнелеуші, мәнерлеуші қызмет атқаратын негізгі тілдік құралы. Ақын туындыларындағы ұлғайған, күрделі метафоралық сөз қолданыстар – түгелге дерлік индивидуалды-авторлық метафоралар. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттануда метафораның поэтикалық қызметі, белгілі бір жазушы, ақын шығармасының тіліндегі көркемдік қасиеті жан-жақты зерттеліп, тыңдалып келеді. Индивидуалды-авторлық метафоралар – тек бір суреткерге, бір ақынға ғана тән төл дүниелер. Шәкәрімнің индивидуалды-авторлық метафоралары өзіндік бейнелілігімен, әсерлігімен ерекшеленеді. Шәкәрім шығармаларындағы метафоралық

сөз қолданыстар ақынның ой-өрісін, дүниетанымын, қалам қарымын танытады. Ақын шығармаларына ерекше бейнелілік пен көркемдік беріп, айтылған ойларға тереңдік танытады. Автордың көңіл-күйі мен сезімін, ішкі толғанысын жеткізеді. Шәкәрім туындыларындағы метафоралық сөз қолданыстардан біздер тек ақынның дүниетанымын ғана емес, бүтін бір ұлттың қазақтың дүниетанымын көреміз. Туған тіліміздің лексикалық қорындағы сөздердің мағыналық мүмкіндіктері шексіз екендігіне тағы бір мәрте тәнті боламыз.

Әдебиеттер:

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 стр.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
3. Жапарова А.Ж. Метафора – поэтикалық жүйенің конструктивті бірлігі // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Астана, 2019. – № 6/3. – Б.207-211.

Дереккөз:

1. Құдайбердіұлы Ш. Жол табалық ақылмен: шығармаларының бір томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», 2006. – 724 б.

Л. К. Турабаева,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, ф.ғ.к., доцент

РЕСМИ ІСКЕРЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

Тіл – жанды құбылыс. Тіл мәдениеті дегеніміз – бір қарағанда, тілдік норманы сақтап сөйлеу, дұрыс жазу деген түсінік. Алайда бұл ұғым-түсінікке дәл өз мағынасында тереңірек ой жіберсек, сөздік қоры дамыған оралымды, бай тілдің ұлт мәртебесін асқақтатып, халқына қызмет ету үшін қарапайым сөйлеу тілінен бастап, сан түрлі бояуға қаныққан тілге айналуы сатысында соншалықты қиын қалыптасу кезеңі жатыр.

Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу, т.б. әрекетіне тікелей қатысты құбылыс.

Ойдың тілі – сөз. Біз сөз арқылы ғана неше түрлі ойларымызды сыртқа білдіре аламыз. Сөзді қабылдау және оны ұғыну бір-бірімен тығыз байланысты. Адам баласының сана-сезімінің дамуында дыбысты тілдің пайда болуының маңызы зор болды.

Сөйлеу – адам санасының басты белгісі. Тіл, сөйлеу ежелден бері жеке адамның, қоғамның ой-санасын дамытып, жетілдіруде аса маңызды рөл атқарады. Сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс. Әйтпесе, ол көздеген мақсатына жете алмайды. Халқымыз мәнді сөйлейтіндерді «сөзі мірдің оғындай екен» деп дәріптейді. Ал Ж. Баласағұн: «Ақыл-ойдың көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» - деп тауып айтқан.

Адамның іс-әрекеті, ойлауы қандай орнықтылықты, ұқыптылықты қажет етсе, оның сөзі де соған лайық

болуы керек. Бұл талаптар тілдік нормаларды толықтай меңгергенде ғана іске асады.

Тілдік норма тілдің ішкі заңды жүйелері негізінде дамып, қалыптасады. Тілдің дыбыс жүйесі, сөз байлығы, сөз мағыналары, тілдің грамматикалық құрылысы – заңды ерекшеліктерге негізделеді.

Көпшілік қолданысына ие болу нормалылықтың бір белгісі болып танылғанда, мұны тек сөздің мағынасынан ғана емес, тәжірибеден де байқаймыз. Мысалы, кейбір сөздердің тек жағымсыз немесе жағымды мағынада ғана қолданылатындығын айта кетуге болады. Сөз мәдениеті нормасы бойынша әрбір ұғым өзіне қатысты сөздерді таңдап тіркесуі тиіс. Айталық, арқасында сөзі жағымды мағынадағы тіркес құрайды: денсаулықтың арқасында, байлықтың арқасында, таланттың арқасында, ал аурушаңдықтың арқасында, жоқтықтың арқасында, дарынсыздықтың арқасында деп айтылмайды, ол сөз мәдениеті нормасы түгіл, ауызекі тілде де қолданылмауы керек. Ал белшесінен батты, етек алды, тап болды деген фразеологизмдер тек жағымсыз мағынаны білдіреді, сондықтан олар жағымды мағыналы сөздермен тіркеспейді. Мысалы, қамқорлық етек алды, қуанышқа тап болды, байлыққа белшесінен батты сияқты қолданыстар дұрыс емес. Сол сияқты көптеген етістіктер тек қана болымсыз тұлғада жұмсалады, олардың болымды тұлғасы жоқ. Мысалы, бет қалмады (ұялу), бет бақтырмады (сөйлетпеді, сөз бермеді), бет бұрдырмады (мүмкіндік бермеді), бетіне жан келтірмеді деген тіркестердің бет қалды, бет бақтырды, бет бұрдырды, бетіне жан келтірді деген жағымды сыңарлары болмайды. Демек, сөз мәдениеті дегенде, ең алдымен, әдеби тілді қалай меңгергеніне көңіл бөлеміз. Сөйлеуші өзіне тән тілдік ерекшеліктерімен қатар, жалпыға ортақ әдеби тілдің нормасынан хабардар болуға міндетті.

Сөйлеу мәдениетін дамытуда ауыз әдебиеті, жазба

эдебиеті нұсқаларын мейлінше пайдаланса, оның әсері де мол. Ертегі тыңдаған, әдет-ғұрып, жөн- жосық үлгілерін көріп өскен, уызында жарыған ұрпақ төл тілдің қадірі мен қасиетін сезініп өседі. Бұлардан мақұрым қалған пендесі алапат та анайы сезімге тап келеді. Ақылға бастар аялы сөздің орнын ашу-ызаға бөктіретін арзан сөздер басып алады. Төпелеген сел мен даудың астында қалу, мінеки, осыдан бастау алады.

Сөйлеу мәдениеті – қызыл сөзден қуырдақ қуыру емес. Сөйлеу мәдениеті елге, елдік мұраттарға қызмет етеді. Бірлікті, ынтымақ пен жасампаздықты, меже еткен, тағылымды тірлікті толғауы тоқсан өмірдің тоқ етері санаған ел мен жер осынау биік міндеттің төбесінен көріне алары хақ. Ата-бабалар тағылымы осыны меңзейді. Ата тарих, ана тіл солай деп тәмсіл етеді. Бүгінде сөйлеу мәдениетіне қойылар талап та өте жоғары. Сол деңгейде көріне алмай жүргенімізге, әрине, көңіл ортаяды.

Ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін көтеру дегеніміз – күнделікті дайындықты талап етеді. Дұрыс, анық, дәл, түсінікті, таза және образды, эмоционалды сөйлеуге жаттығу қажет. Маңызды әңгімелер мен сөйлесулерге, достар, әріптестер, туған-туысқандар арасындағы болатын мәселелерді талқылауға белсенді қатысқан дұрыс, семинар және практикалық сабақтарда жиі-жиі сөйлеу керек. Осының бәрі адамның ойын дамытады, сөйлеу дағдысын қалыптастырады, сөз мәдениетін дамытады.

Көпшілік жиналған ортада сөйлеу үшін өзінің сөйлеу стилін қалыптастыруда хат жазысу ісі жақсы мектеп бола алады. Хаттарында тек тұрмыстық сипаттағы мәселелер ғана емес, әлеуметтік мәні бар мәселелерді де қозғап отыру қажет. Сөйлеушілердің сөйлеу әрекетіне талдау жасай білу – шешендік тәсілді меңгерудің бір жолы. Жиналыс, конференцияларда, дәрістерде сөйлеген немесе радио, теледидардан тыңдаған шешендердің сөзінің мазмұнына

ғана көңіл аударып қоймай, материалдарды беру тәртібіне, тілдік шеберліктеріне, шешендік әдістеріне де көңіл бөлген жөн.

Бүгінгі қоғамда сенімді сөйлеу өнерін меңгеру әрбір адамға керек. Шешен сөйлеу өнері, әсіресе, іскер адамдарға қажет: кәсіпкерлер, менеджерлер, өндіріс басшылары, билік орнындағы лауазым иелері, журналистер, қоғам қайраткерлері, оқытушылар, ғалымдар, сот ісіндегілер, саясаткерлер, т.б. тұлғалар шешен сөйлеу әрекетінсіз табысқа жете алмайды. Адамдарды қызу іске жұмылдырудың бір-ақ жолы бар: ол – тіл табысу. Сенімді, әсерлі сөйлеуден туындаған шешендік сөз ғана тіл табысуға жеткізеді.

Халқымыздың «жүзден біреу – шешен, мыңнан біреу – көсем» деген мақалынан шебер сөз өнеріне үлкен көңіл бөлінгені байқалады. Ерекше сөз сөйлеу қабілеті бар кісілер елді аузына қаратып сөйлеген. Халық оларды ұйып тыңдаған. Қазақта ондай адамдарды «Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып, қас шешендер сөз айтар» деген. Сөйлеу өнері қазір де жоғары бағаланады.

Шаршы топ дегеніміз көпке арналып сөз айтылатын жер, яғни сол сөзді тыңдайтын адамдар тобы. Шаршы топ алдындағы сөз аз болсын, көп болсын әлеуметтік мәні бар, жұртшылық назарына ұсынылған, қоғам мүддесіне арналған әңгіме болуы керек... Мұнда көзделетін мақсат – көпшіліктің тыңдауына арналған сөздің жатық, ұғынықты болуы, әңгіме желісінің дұрыс құрылуы болмаққа керек», – дейді академик Р.Сыздық [3, 47-б.].

Адам баласы табиғатында темірдей төзімді, гүлдей нәзік. Бір ауыз сөзбен кісіні ренжіту де, қуанту да оңай. Сөйлеу этикетін әдеппен қолданып, мүмкіндігін аша білсек, ізеттілікке бастайтын жақсы жақтарын жетілдіре берсек, адамдар арасындағы қарым-қатынас адамгершілік пен ынтымаққа бастау алары сөзсіз.

Сөйлеуге қойылатын талаптар мен ережелерді Бөлтірік

шешеннің мынадай сөзімен қорытындылауға болады. «Сөзден тәтті нәрсе жоқ, сөзден ащы нәрсе тағы жоқ. Сөзден жеңіл нәрсе жоқ, сөзден ауыр нәрсе де жоқ. Сөзіңді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылды сөзіңді ақылсызға қоретпе, ақылдыға айт. Не сөйлейтініңді біл, кімге сөйлейтініңді біл, қашан сөйлейтініңді біл, қайда сөйлейтініңді біл, қалай сөйлейтініңді біл. Оны білмесең, сара сөзің шала болады, арты жала болады», – деп бір ауыз сөзбен түйіндейді.

Сөзмәдениетін қалыптастыруға қажетті лингвистикалық орталықтар қатарына лингвистикалық болжау орталығы жатады. Лингвистикалық алдын ала болжау орталығы дәстүрлі тіл жүйесінің сапалық және сандық бағыттарын кешенді түрде зерттеу міндеттерін, сөз, сөйлеу қызметінің дәстүрін қалыптастыру мәселесін қарастырады. Сөз мәдениетіне қатысты лингвистикалық экология тіл және сөз мәдениетінің экологиясы деп аталады. Сөз мәдениетінің экологиясына тілдік ситуация, тілдік сана, тілдік орта, тілдік ортаның тазалығы, сөз қызметіндегі стилистикалық қатынастардың бұзылуы, сөйлеу этикасы мәселелері, сөз мәдениеті және мониторинг, т.б. мәселелер жатады.

Тіл мәдениетіне тілдің құрылымдық жүйесіндегі орфоэпикалық, пунктуациялық, лексикалық-грамматикалық, синтаксистік нормалар қамтылып, олардың коммуникативтік эстетикалық қызметі толық айқындалған жағдайда стилистикалық норма жүзеге асады. Стилистикалық норма сөйлеушінің тілдік сөйлеу тәртібін қалыптастырады. Сөз мәдениеті көркем сөйлеуде, ғылыми-көпшілік немесе ресми ортада, тіпті ауызекі сөйлеу стилінде тілдің барлық салаларымен тамырлас келеді. Сөйлеу мәдениеті топ алдында мәдениетті сөйлеу, оның алғышарттарын, әдіс-тәсілін танып білу, озық үлгілерін меңгерудің жолдарын, нақты қасиеттерін ұғыну сияқты мәселелермен тығыз байланысты.

Қазіргі уақыт талабына сай әлемдік тіл білімінде тіл

мәдениеті «сөйлеудің тиімділік теориясы» деп аталып, әсер ету мен әрекеттестік бағытында зерттелуде.

Қазақ тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту нормасы. Жазу және сөйлеу мәдениетінің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы орны және оның орфографиялық ережелерді жүйелеу мәселелерімен байланысы қазақ тіл білімінде жан-жақты зерттеліп келеді. Сөйлеу мәдениетін ұлттық мүдде ретінде тану; сөз мәдениетіне әлеуметтік көзқарасты қалыптастыру, сөз мәдениетін әлеуметтік ғылымдар мен ұлттық мәдениеттің ең басты тірегі ретінде бағалау, сөз мәдениетін ұлт мәдениетімен қатар насихаттау, лингвистикалық болжау орталықтарын ашу, сөз мәдениетіне қарама-қарсы құбылыс – лингвистикалық экологияны жеке сала ретінде қарастыру, «әсем жеткізу» ұстанымдары негізінде сөз мәдениетін жетілдіру, т.б. мәселелерді дұрыс жолға қою негізінде тіл мәдениеті дамиды.

Әдебиеттер:

1. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ...дисс.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 328 б.
2. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
3. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. – Алматы «Қазақ университеті», 2014 ж. – 212 бет.
4. Балақаев М.Б. Қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1987, – 272 б.
5. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі //(авт. бірл.: Қ.Күдерінова, А.Фазылжанова т.б.). Алматы: Арыс, 2005.

Н.А.Жарасбаев,

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
Өзбек тил білімі кафедрасының оқытушысы

СОТ ІСІНДЕГІ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

Қарым-қатынас құралы ретінде тил қоғамдық-саяси, ресми іскерлік, ғылыми және мәдени өмірдің барлық салаларына қызмет көрсетеді.

Қазіргі кездегі шешендік сөздерді зерттеуші ғалым Г.З.Апресиян оны мазмұнына қарай жіктейді (Кітапта: Г.Косымова. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. А., 2003). Солардың бірі – сотта айтылатын шешендік. Сотта қолданылатын шешендіктің иелері прокурорлар, адвокаттар, қоғамдық айыптаушылар мен қорғанушылар, айыпкерлер болады. Сотта қолданылатын шешендік сөздерді екіге бөліп қарастыру керек: феодалдық қоғам тұсындағы қазақтың әдет-ғұрып заңы бойынша жүргізілген дау-дамайларда орын алған шешендік сөздер және біздің дәуіріміздегі сот жұмысында айтылатын айыптаушылар мен қорғанушылардың сөздері.

Бұрынғы билікте айыптаушының да, қарсыласушының да, үкімет айтушының да сөздерінде дәстүрлі модельдер мақал-мәтелдер, салыстырулар т.б. басты рөл атқаратын болса, қазіргі сотта айтылмақ ойдың логикалығы, күштілігі, пікірдің айқындылығы басты орынға шығады.

Сотта қолданылатын шешендік сөздер монолог түрінде де, диалог түрінде де жүзеге асады. Сотта қаралған, қаралуға тиіс кылмысты істердің бәрі шешендіктің тақырыбы бола алады.

"Сот ісіндегі шешендік" деген атау біршама жалпы сипатта қолданылады: тікелей сот үдерісіндегі үкім шығаратын судьяларға әсер етуді көздейтін шешендік және сотта тезірек қаралуға түрткі болатын баспа сөз

бетіндегі айыптауларға негізделген шешендік, айыпкерге үкім шығарылып, сот үдерісі аяқталғаннан кейінгі халыққа жария болған тәрбиелеу мақсатындағы шешендік. (Г.Қосымова. Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы. А., 2005).

Қазіргі кездегі жүргізілетін сот жұмысындағы прокурордың да, адвокаттың да сөздерінде бата беру сипаты болады. Сонымен қатар сот ісі адам тағдыры шешілетін жер болғандықтан сол адамның өзін, іс-әрекетін (бұрынғы еңбегін, қазіргі қылмысын т.б.) сипаттау басым болады. Прокурор мен адвокат өзара бір-біріне қарама-қарсы тұрып сөз сайысына түспейді, екеуі де шындыққа жетуді, соттың әділ үкімі шығуын көздейді. Олар тек судьяларға ғана арнап емес, жалпы көпшілікке де қарата, өзге де жұртшылықтың сана сезіміне де әсер ететіндей етіп сөйлеуді ойластырады (әсіресе ашық соттарда). Осы себептен де бұл сөздерде нақтылы айтылған пікірдің дәлелдемесі, қорытындысы болумен қатар тыңдаушыларға әсерлі болу мақсаты да қойылады. Осы тұрғыдан келгенде судья мен адвокаттың сөздері бір-бірінен сәл өзгешеленеді.

Прокурор қаралып отырған істі сипаттауда, анықталған фактілерге баға беруде ісі қаралып отырған адамға мінездеме беруді мақсат етіп қояды да, сөзін айыпкерді жазалау немесе ақтау туралы ұсыныспен аяқтайды. Сол себептен де прокурордың сөзінде бояулы, образды тілдік элементтердің кем болуы оның шешендік сипатын төмендетпейді. Ал адвокаттың сөзінде айыпкердің бұрынғы еңбектерін баса көрсету, яғни оның қоғам алдындағы моральдық келбетін дұрысырақ етіп көрсетуге тырысу, сол арқылы оның жазасын жеңілдету немесе тіпті ақтау мақсаты көзделеді. Мұнда сол себептен тыңдаушыларға әсер ететін айшықты сөздер, аргументін күшейте түсетін мақал-мәтелдер т.б. көбірек қолданылуы мүмкін. Осы айтылғандарға мысал келтірейік.

Бірнеше рет қылмыс жасаған А. деген айыпкердің сотында прокурордың сөзіне назар аударайық.

"Жолдас судьялар! 1970 жылы туған А. деген азамат бірнеше рет ұрлық жасағаны үшін айыпталып сот алдында отыр. А. әрбір қылмыс әрекетін жасағанда, арақішіп мас болған. Алдын ала тергеу үдерісінде анықталған және осы соттың үстінде толықтай анықталып тағылған айып оның мойнына қойылып дәлелденді".

Мұнда прокурор анықталған фактілерге айқын етіп баға береді, айыпкерге мінездеме береді, соттан қандай үкім шығаруды сұрайтынын білдіреді. Прокурордың бұл сөзінде шешендіктің тілдік аксесуарлары (мақал-мәтелдер, айшықты сөздер т.б.) жоққа тән, өйткені олардың бұл сәтте керегі жоқ. Бқл сөз функционалдық стильдің белгілерін дұрыс сақтаған.

Ал енді адвокаттың сөзіне келетін болсақ, мұнда адвокат "Осы қылмыстық істің қозғалуына не себеп болған?" деп сұрақ қойып алады да, соны ашып көрсетеді. Мысалы: "Бірнеше күн бойы жүргізілген сот мәжілісі анықтағандай, қылмысты істі қозғауға себеп болған жан таппай жазылған арыз. Өздеріңізге мәлім, арыз жүрген жерде ашу жүреді, сондықтан шындық, әділдік, объективтілік жағдайлар бола бермейді" (Адвокат әрі қарай осы айтқандарын фактілермен дәлелдейді).

Қазіргі адвокаттардан әрдайым мақалдатып-мәтелдетіп отыру немесе құлаққа жағымды тиетін ұйқасты-ырғақты сөйлемдерді, әңгіме тақырыбына жанаспайтын айшықты сөздерді (теңеу, эпитет, метафораларды) үнемі қолдану талап етілмейді. Ең негізгі керегі - сөздің жүйелілігі, логиканың дұрыстығы. Дегенмен осы дәлелді, логикалы сөзді қазақтың жатық тілімен, орайы келген тұста мақал-мәтелдерді, тапқыр сөздер, әсерлі эпитеттерді колдана отырып жеткізсе, артық болмайды. Мысалы: жоғарыдағы сөздерінде адвокат "Арыз жүрген жерде ашу жүреді", деген

мақалды орынды пайдаланған. Сол сияқты "Жан таппай жазылған арыз" деген ұтымды фразаны да жақсы келтірген.

Мұнда тыңдаушының назарын аударатын "Көріп отырсыздар, атап айтқанда, прокурор жолдас дұрыс айтты" деген тәрізді қыстырма сөздер, "Кұрметті судья жолдастар!" деген сияқты қаратпалар да бар. Бұлар қазіргі замандағы сотта қолданылатын шешендік сөздердің қажеттіліктері екендігі белгілі.

Заңгердің тіл мәдениетіне мыналар енеді: 1) нормативтілік немесе дұрыстылық, яғни әдеби тіл нормасына сәйкес жаргон, диалект және ауызекі тілдегі сөздерді (жазбаша тілде орфографиялық және пунктуациялық қателерсіз қолданбай ойды дәлме-дәл бере білу; 2) сөйлеу шеберлігі, яғни сөздің ұтымдылығы, қисындылығы және орындылығы, сөз байлығының болуы, мәнерлілік, сөз даралығы.

Заңгердің сөйлеу шеберлігі тілдік құралдың стильдік жағынан ең дұрысын дәлме-дәл таба білуді қарастырады. Заңгердің бүкіл қызметі тергеу әрекеттерінің барысы мен тәртібін анықтайтын немесе іс бойынша белгілі бір шешімнен құралатын актілер құрумен байланысты. Сондықтан заңгердің жазбаша тіл мәдениеті ең алдымен норма болуын қарастырады. Заңгердің тіл мәдениетін анықтай отырып, Е.Е.Подголин былай деп жазды: "Тергеу әрекеттерін жүргізу кезіндегі тіл мәдениеті әдеби норма мен сойлеу жағдайларына сай келетін нақты, айқын, түсінікті тілдік құралдарды пайдаланудан құралады және сот тілінің мәдениеті белгілі бір тілдік құралдарды пайдаланудан, бас тартудан емес, оларды қажет жерінде қолданудан тұрады" (Кітапта: И.Сермин. Практическая риторика. М., 2000). "Сот шешендері белгілі шаманы сақтай білуі өте маңызды, өйткені соңғы шешім ақиқат фактілерге сүйенуі тиіс, ол шешендік таланттың судьялар мен алқа билерге эмоциялық әсер ету нәтижесі болмауы тиіс" деп дұрыс айтылған.

Атап айтқанда іс материалын баяндаудағы дәлдік, әдептілікті сақтау сот шешендігі негізін құрайды. Егер фактілер өздігінен мәнерлі болса, онда оларды тыңдаушыларға қарапайым тілде жеткізу керек. Егер оқиғаға эмоциялық мәнерлілік жетпей жатса, шешен ойдан шығарылған мән жайлар арқылы береді. Алайда сот шешендігін зерттеу кезінде ең алдымен құқық мазмұнына және оған қойылатын таланттарға көңіл бөлу керек.

Ресейдегі сот шешендігінің негізін калаушы, сот тілінің үлкен шебері А.Ф.Кони заңгерлерді өз халқының киесі оның тілін сүюге және үнемі зерттеп отыруға шақырды. "Сіздің ойыңыз сізді іздемесін, керісінше сөздер сіздің ойларыңызға толық бағынышты болсын" деп жазды ол.

Сот қайраткері сауатты, тапқыр, сенімді ретте сөйлей білуі тиіс. Егер заңгерлер іскер тілде ғана емес, сондай-ақ образды әрі экспрессивті тілде сөйлей білсе, біздің сотымыздың тәрбиелік маңызы ұлғая түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адамбаев Б.Шешендік өнер. Алматы, 1992.
2. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы, 2006.
3. Негимов С. Шешендік өнер. Алматы, 2001 .
4. Г.Косымова. Қазақ шешендік өнерінің негіздері. А., 2003
5. Расулов Р., Муйдинов Қ. Нутқ маданияты. Тошкент, 2004
6. Байкабилов У., Ш.Ботирова. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Ташкент, 2021
7. Қазақ тілі мен әдебиеті журналы. 2020 ж.

У. А. Байкабилов,

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
Ўзбек тил білімі кафедрасының доцент м.а.

СОТТАҒЫ ШЕШЕНДІК

Еліміз егемендікке ие болып, өркениетті құқықтық мемлекет құруға шындап бет бұрған қазіргі таңда әрбір азаматтың құқықтық мәдениеті жоғары деңгейде болуы шарт.

Конституция мен басқа да заңдарда өздеріне берілген қарапайым құқықтық нормаларды білмеудің салдарынан азаматтардың опық жейтіні жасырын емес. Міне осыдан келіп, адвокаттық қызметтің қажеттілігі туындайды.

Бастау көздерін антиалық дәуірден алатын соттағы шешендік сөздің басты мақсаты – қоғамдағы әділдікті орнықтыру, жеке адам мүддесі мен қоғам мүддесін таразыға салып безбендеу, әділетсіздікке қарсы үн көтеру.

Соттағы шешендік сөздің түрлеріне прокурордың айыптау сөзі, әлеуметтік айыптаулар мен қорғаушылардың сөздері, адвокаттың сөзі, айыпкердің қорғану сөзі жатады.

Адвокаттың сот өндірісіне қатысуы – ӨзР Конституциясы мен қылмыстық іс жүргізу заңдары бойынша айыпталушының қорғау құқығын жүзеге асырудың маңызды құралы екендігін біз бәріміз жақсы білеміз және білуге тиістіміз.

Қылмыстық іс жүргізу бойынша басты сот талқылауында адвокат-қорғаушының рөлі өте маңызды және мәнді. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, қорғаушының қызметі қылмыстық жауаптылыққа тартылған тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың негізгі кепілі болып табылады.

Сотта сөйлеу – қылмыстық сот өндірісіне қатысатын прокурор, қорғаушы және басқа қатысушылардың өте күрделі және жауапты сәттерінің бірі.

Шынында, ешқандай іс жүргізу әрекетіне, сот жарыссөзінде сөз сөйлеу тәрізді жан-жақты, көптеген талаптар және сондай тыңғылықты дайындықта қажет емес. Мен өз жұмысымда негізінен адвокаттардың сот өндірісіндегі шешендік өнерін, оның ішінде оның қорғау сөздерінің мазмұнын ашуға тырыстым.

Қазіргі таңда, бұл мәселелерді зерттеген мақалалар, оқу құралдары көптеп шыға бастады. Оған қуануға болады. Бірақ егер адвокат монографияда, мақалада, әдістемелік құралдар да қорғаушының сөзі өзі-өзінің кәсіби шеберлігін көтеруді күнделікті жүзеге асырмаса, бірде-бірі көмектесе алмайды.

Сондықтан, барлық заңгер-авторлар, оның ішінде мен өзім де, адвокаттарға және болашақ адвокат боламын деген үміткерлерге өздерінің кәсіби біліктілігін жұмыс тәжірибесіндегі өзбекстандық заңгер-адвокаттардың, өткен шешендік өнердің үлгілі тәжірибелерін пайдалансақ, әрі қарай қызметімізді кәсіби, жоғары дәрежеде атқаратынымызға сеніміміз зор.

Бұл мәселелер бойынша көрсетілген бекітулер, ұсыныстар және пікірлер қазір барлық елде, барлық мемлекеттің адвокаттарына тән нәрсе. Рас, теория практикамен сай келмеуі де мүмкін. Өйткені, қазір бізде заман да заң да өзгерді. 70 жыл Кеңестер Одағының қарауында болған кезде қазақтың атақты би-шешендерінің шешкен даулары, шешендік сөздері тарихтың астарында қалып қойды да, сот мәжілістеріндегі қорғау сөздері де айыптау сөздері де қатаң регламенттелген заңдарға ғана негізделіп, формальды күйде ғана өтіп отырды.

Қазір енді нарықтық экономикалық қатынасқа көшуде қазақ халқына дінімен қатар тілі де оралды. Енді процестердің көпшілігі қазақ тілінде өтіп, қылмыстық іс жүргізу заңдарының баптарында жоқ, сот мәжілісінің мәдениеті, сот этикасы деген терминдермен бірге «сотта сөйлеу өнері», «сот шешендігі» деген терминдер кірді.

Сот процесіндегі әрбір іс – бір тағдыр. Сол тағдырдың иесіне әділетті үкім, шынайы айыптау, кедергісіз қорғауды жүзеге асырса, әрбір процесс тарихта өшпей, өз маңыздылығымен, құндылығымен болашақ ұрпақ үшін үлкен тәрбиелік сабақ болар еді. Ал, біздер сол болашақ ұрпақтармен бірге, өз замандастарымыздың ішіндегі әріптестеріміз сот, прокурор, адвокаттардың есімін біліп, еңбектерін елеп, жоғары мәртебе берер едік. Өйткені, небір істің сыншысы – халық. Сол халық өздерінің қандай әділетті соттары, прокурор айыптаушылары, қорғаушы адвокаттары бар екенін білер еді.

«Дала өмірінде көптеген ғасырлар бойы астан-кестен оқиғалар және өзгерістер болды. Осындай қилы тарих шырмауынан көне дәуірдің мұрасы ретінде ұрпақтар үшін қазақтар екі мәңгі құндылықты сақтап қалды – ол сөз құдыреті мен заң құдыреті. Ең бастысы осы екі құндылыққа негізделген билер әділ соты өзінің реттеушілік мәнін жойған жоқ. Билер әділ соты жалпы адами құндылықтарын өмір ағысының қатаң талаптарына қарамастан сақтап, жаңа дәуірге дейін жеткізді. «Қазақтар ерте кезден бастап-ақ шешендікті өнердің ең биік шыңы деп бағалады. Өйткені, шешендік сөздер – елдің әлеуметтік өмірінде, тұрмыс-тіршілігінде маңызды рөл атқарды».

Сонымен қатар адвокаттың қорғау сөзінің прокурордың айыптау сөзінен өзіндік ерекшелігі бар екендігі айқындалды. Біздің ойымызша олардың ішіндегі елеулілері мыналар: Біріншіден, прокурор мен адвокаттың монологтық сөзі – сот процесінің ең қажетті бөлігі болып саналғандықтан, қылмыстық істі тергегендегі прокуратураның міндеті: фактілердің дәлдігін, қылмыстың жасалуын, объективтік негіздер бойынша сотталушының кінәлілігін дәлелдеуге келіп сайса, адвокат қызметінің негізгі желісі: қылмыстық жауаптылыққа тартылған кісіге оның азаматтық құқығын қорғау үшін заң тұрғысынан қолдау, білікті заң көмегін, ақыл-

кеңес беруден тұрады. Екеуі де өздерінің көзқарастарын сот алдында ауызша сөйлеу түрінде жалпыға паш етеді. Адам тағдыры таразыға салынып жатқан сот процесінде бұл бөліктің қылмыстық істі қарап, шешім шығарардағы алатын орны аса ерекше. Екіншіден, адвокаттар қылмыстық іс жүргізуді тез меңгеріп алады. Өйткені олар «сыйақы» алу үшін жұмыс жасайды, сондықтан өздерінің қорғауындағы адамы үшін прокурормен айтысуда «жер қазғаннан» әрі қызмет атқарады, адвокат өзінің қорғауындағы адаммен ұсталған кезден бастап жіберілгендіктен, ол іс бойынша ұсақ-түйек нәрселердің бәрін біледі. Прокурор кей жағдайларда басқа процестер бойынша өзінің жұмысының көптігінен істі процесте бірақ көріп, істің өзімен сол жерде танысып жататындары бар. Ал кез келген айтысуда бәсекелесін кішкентай жерден ұстап, жеңуге болады.

Қорғаушы мен мемлекеттік айыпталушының басты сот талқылауы кезіндегі өздерінің процессуалдық және азаматтық міндеттерін мүлтіксіз атқаруы, құқықтық сауаттылықтың озық үлгісін танытуы, олардың сот мәжілісі үстіндегі мінез-құлықтары, талқыланып отырған іс бойынша әділдік пен шындықты анықтауға бағытталған іс-әрекеттері, тыңдау және сөйлеу мәдениеті, мәжіліске қатынасып отырған тараптардың ынтасын еріксіз өзіне аудару қабілеті біз талдап отырған мәселенің мазмұнын толықтыратын субъективті әрекеттер санатына жатады.

Сондықтан сот жарыссөздері күнделікті өмірімізде ашық өтіп, адвокаттар мен прокурорлардың шешендік өнерінің бағасы – соттағы жарыссөздеріне іске қатысушылармен бірге басқа да азаматтар мен заңды тұлға органдарының, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері де қатысуын қамтамасыз етсе және прокурорлар мен адвокаттардың сот жарыссөзіндегі сөйлеген тезистері бұқаралық ақпарат құралдарына жарияланып тұрса онда олар қағаз жүзінде емес, саналық түрдегі ақылой мен шешендік өнердегі өз қабілеттіктерін жетекшілікке алар еді.

Сот академиясы тәрізді Адвокаттар Академиясында практик-адвокаттардың сот жарыссөзі бойынша болашақ адвокаттардың шешендік өнерін қалыптастыру мәселелерін күн тәртібінен түсірмеу керек. Сонда ғана құқықтық мемлекет құру жолында адвокатура мен адвокаттардың құқықтық мәртебесі жоғары болмақ.

«Сотталушының қорғаушысы сот жарыссөзінде қорғау сөзін айтуға міндетті. Адвокаттың қорғау сөзі – бұл қорытынды, қорғауды аяқтау, бүкіл іс материалдары бойынша сот мәжілісінде зерттелген қорытынды. Қылмыстық іс бойынша қорғаушының сот мәжілісіне қатысуының кульминациялық сәті – қорғаушының өз қызметін жүзеге асыруындағы маңызды құрал болып табылады. Яғни, қылмыстық іс бойынша қорғау сөзі – соттың ішкі нанымын қалыптастыру үшін нақтылықпен, айқындылықпен сотқа әсер ету, бұл қорғаушыдан өзінің білімін көтеру үшін үлкен маңдай терін төгуді қажет ететін маңызды шығармашылық акт».

Зерттеген ғалымдардың еңбектеріне көңіл бөле отырып, адвокаттардың сот өндірісіндегі шешендік өнерінің негізі – қорғау сөзіне анықтама берілді. Адвокаттың қорғау сөзі – дәлелдемелерді саралау мен бағалауға және істің барлық мән-жайларын анықтап, сотталушы тұлғасына адами және психологиялық мінездеме бере отырып, оған берілген жазаны, қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән-жайларды келтіре отырып, көрсетілген дәлелдемелерге сай, қорғауындағы адамның әрекетін дәрежелеп, қорытындысында ақтауды не жеңіл жаза қолдануды сұрайтын адвокаттық істің аяқталуын сипаттайтын кульминациялық сәті болып есептеледі.

Адвокаттардың қылмыстық сот жарыссөздеріне қатысу міндеттілігі және оның қорғау сөзінің сот шешендігін жетілдіру үшін маңызы бар екенін айтуға болады. Сондықтан, адвокаттардың қорғау сөзін құрастыру мен

дайындау негізін және олардың шешендік өнерді қолдануы, іс жүргізу бағыттары мен рөлін айқындай отырып, адвокаттардың қорғау сөзінің мақсаты мен міндеттерін былайша сипаттауға болады:

- Бірінші мақсаты – ол тыңдаушыларды нақты бір іс саласына жетелей отырып, оны осы процестің негіздерімен, сипаты мен орындалу амал-тәсіліне, мақсаты мен ниетіне терең талдау жасау және болған жағдайды, оқиғаны толық қайта қалпына келтіру.
- Екінші мақсаты – қылмыстың жеке бөліктеріне тиісті баға беру және сотқа қатысушы тұлғаларға талқыланып отырған істің мазмұнын терең түсінуге және шығарылған үкімнің қаншалықты әділ шығуына көз жеткізулеріне мүмкіндік беру. Кәсіби шеберлігін шешендік өнер яғни сөйлеу өнерімен жалғастыра сабақтастыра отырып, адвокат-қорғаушы нақты бір жүйеге құрылған, мән-мазмұнға бай, сауатты сөйленген сөз ғана сот төрелігінің мейлінше әділ шығарылуына кепіл бола алатынын дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адамбаев Б.Шешендік өнер. Алматы, 1992.
2. Адамбаев Б.Қазақтың шешендік өнері. Алматы, 2006.
3. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы, 2006.
4. Ұйықбаев Ә. Тіл мәдениетінің кейбір мәселелері. Алматы, 2002.
5. Негимов С. Шешендік өнер. Алматы, 2001 .
6. Нұртазин Т. Сөз құдіреті. Астана, 2007 .
7. Расулов Р., Муйдинов Қ. Нутқ маданияты. Тошкент, 2004
8. Байкабилов У., Ш.Ботирова. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Ташкент, 2021

Firuz Safarov,

Buxoro davlat universiteti o'zbek
tilshunosligi va jurnalistika kafedrası doktoranti

O'ZBEK ADABIY TILIDA TEJAMKORLIK VA QONUN TILI

O'zbek adabiy tili qurilishining bosh xususiyati tejamkorlik bo'lib bu atama so'z birikmasi, gap, matnda so'z va qo'shimchani tejab ishlatishni anglatadi [1, 42 – 57; 2, 62 – 65]. Masalan, o'nta ktob, bir talay kitob, kitob ko'p deganda qo'shimcha (-lar) tejaladi, kitobim, kitobing deganda mustaqil so'z (mening, sening), kelsam deganda mustaqil va yordamchi so'z (agar, men) tejaladi. Biroq hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida tejamkorlikka to'la rioya qilinmayapti. Dalillarga murojaat qilamiz.

Uyushiq bo'lakda ta'kid nazarda tutilmaganda ko'plik va kelishik qo'shimchasi oxirgi so'zga qo'shilib qolganida tejaladi. Biroq qonun hujjatidan olingan quyidagi misollarda tejamkorlikka rioya qilinmagan. Quyidagi jumlada -lar qo'shimchasi uyushiq bo'lakda 5 marta, -dan qo'shimchasi 1 marta ortiqcha qo'llan-gan: Mablag'lari soliqlar, majburiy to'lovlar va jarimalar, homiylik mablag'lari hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari bilan belgilangan boshqa daromadlardan, shuningdek budjet transfertlari va subsidiyalaridan shakllantiriladigan davlat maqsadli jamg'armalari davlat funksiyalarini amalga oshirish uchun tashkil etiladi (O'zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi, I bo'lim, 6-bob, 36-modda). Hududiy tasnif budjet tashkilotlarining va budjet mablag'lari oluvchilarning tegishli ma'muriy-hududiy birlikka mansubligini aniqlash maqsadida qo'llaniladi (O'zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi, I bo'lim, 3-bob, 22-modda). Bu jumlada uyushiq qaratqich aniqlovchining birinchisida qaratqich kelishigi qo'shimchasi

ortiqcha qo'llangan. Ushbu Kodeks O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali tovarlarni va transport vositalarini olib o'tish, bojxona to'lovlarini undirish, bojxona rasmiylashtiruv, bojxona nazoratini amalga oshirish, shuningdek bojxona to'g'risidagi qonunchilikni buzish hollarining oldini olish, ularni aniqlash va ularga chek qo'yish tartibini belgilash bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi. (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 1-bob, 1-modda). Bu jumlada ta'kid nazarda tutilmaganidan uyushiq bo'lakdagi -lar va -ni ortiqcha qo'llangan. Quyidagi misolda uyushiq bo'lakdagi chiqish kelishi qo'shimchasi ortiqcha qo'llangan: Bojxona to'g'risidagi qonunchilik ushbu Kodeksdan va boshqa qonunchilik hujjatlaridan iborat (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 1-bob, 2-modda). Mana bu misolda esa tejamkorlikka rioya qilinib chiqish kelishigi qo'shimchasi tejalgan: Budjet to'g'risidagi qonunchilik ushbu Kodeks va boshqa qonunchilik hujjatlaridan iboratdir (O'zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi, I bo'lim, 1-bob, 2-modda). Faqat bu misolda kesimdagi -dir qo'shimchasi ortiqcha.

Quyidagi jumlada agar yordamchi so'zi ortiqcha qo'llangan. Bundan tashqari shart ergash gapning tartibi ham noto'g'ri: Bojxona to'g'risidagi qonunchilik, agar hujjatlarning o'zida kechroq muddat ko'rsatilmagan bo'lsa, rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 1-bob, 2-modda). Bu jumlaning quyidagicha tahrir qilsa bo'ladi: Hujjatlarning o'zida kechroq muddat ko'rsatilmagan bo'lsa bojxona to'g'risidagi qonunchilik rasmiy e'lon qilingan kundan e'tiboran kuchga kiradi. -sa qo'shimchasi bog'lovchi vazifasini ham bajaradi shuning uchun vergulni ham tejash lozim. Quyidagi misolda ham agar so'zi, -lar qo'shimchasi ortiqcha qo'llangan va shart ergash gapning tartibi buzilgan: O'zbekiston Respublikasi hududida erkin bojxona zonalar va erkin omborlar bo'lishi mumkin, ularning hududlari, agar qonunchilikda boshqacha qoida nazarda tutilmagan

bo'lsa, bojxona hududidan tashqarida joylashgan deb qaraladi (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 2-bob, 5-modda). Bu jumlaning quyidagicha ifodalash mumkin: O'zbekiston Respublikasi hududida erkin bojxona zonalarida va erkin omborlar bo'lishi mumkin, qonunchilikda boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa ularning hududi bojxona hududidan tashqarida joylashgan deb qaraladi. Quyidagi misolda agar yuklamasi, -lar va -ni qo'shim-chasi ortiqcha qo'llangan: Agar tovarlarni va (yoki) transport vositalarini olib o'tayotgan shaxs ko'rsatilgan xabardor qilishni amalga oshirmaydigan bo'lsa bunday majburiyat tashuvchining zimmasiga yuklatiladi (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 3-bob, 17-modda).

Qonun hujjatlarida harakatning qay tarzda bajarilishini ifodalash uchun ko'pincha -gan holda shakli qo'llanadi. Tejamkorlik nuqtayi nazaridan uning o'rniga -(i)b shaklidan foydalanish maqsadga muvofiq: Budjet ssudasini berish rad etilgan taqdirda tegishli moliya organi bir ish kuni ichida budjet ssudasi berish rad etilganligi to'g'risida aniq sabablar va asoslarni ko'rsatgan holda (ko'rsatib) arizachiga xabar qiladi (O'zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi, I bo'lim, 20-bob, 140-modda). tabiiy eskirishi hisobga olingan holda (hisobga olinib) tovar o'zgarma holatda turgan bo'lsa, bundan nuqsonlar aniqlangan hollar mustasno (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 10-bob, 59-modda). olib kiritilgan tovardan foydalangan holda (foydalanib) boshqa tovar tayyorlash, shu jumladan montaj qilish, yig'ish yoki qismlarga ajratish (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 11-bob, 71-modda). Sud majlisining bayonnomasi audio- va videoyozuv vositalaridan foydalangan holda (foydalanib) to'xtovsiz yozib boriladi (O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protessual kodeksi, I bo'lim, 25-bob, 277-modda).

O'zbek adabiy tilida ega ko'plik shaklida bo'lsa ta'kid nazarda tutilmaganda kesimga -lar qo'shilmaydi. Quyidagi jummalarda

ana shu qoidaga rioya qilinmagan: Fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirishda sudyalari mustaqildirlar va faqat qonunga bo'ysunadilar (O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protessual kodeksi, I bo'lim, 1-bob, 9-modda). Bu jumlada va bog'lovchisi ham ortiqcha qo'llangan. Jumla tejamkorlik asosida tuzilsa quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: Fuqarolik ishlari bo'yicha odil sudlovni amalga oshirishda sudyalari mustaqil bo'lib faqat qonunga bo'ysunadi. /Taraflar protessual huquqlardan teng foydalanadilar va teng majburiyatlarga ega bo'ladilar (O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protessual kodeksi, I bo'lim, 6-bob, 44-modda). Olingan natijalarga baho berish va ushbu xulosani (xulosalarni) shakllantirish uchun vakolatli bo'lgan ekspertlar umumiy xulosa (xulosalar) beradilar (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 30-bob, 217-modda). Mazkur talabga rioya etilmagan taqdirda bojxona organlari ushbu transport vositalarini majburiy to'xtatib qo'yadilar (O'zbekiston Respublikasining Bojxona kodeksi, I bo'lim, 3-bob, 20-modda).

Xulosa qilib aytganda hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida tejamkorlikka to'la rioya qilinmay so'z va qo'shimcha ortiqcha qo'llan-yapti. Binobarin qonun hujjatlarini tejamkorlik nuqtayi nazaridan tahrir qilish lozim. Bu qonun hujjatlari tilining ixcham, sof, ravon va aniq bo'lishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Зикриллаев Ғ. Истиқлол ва адабий тил. Тошкент: Фан, 2004.
2. Зикриллаев Ғ. Руҳ ва тил. Тошкент: Фан, 2018.

S. I. Mahmudova,
O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
o'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

TIL TARIXI – EL TARIXI

O'rxun-Enasoy tosh bitiklarining o'zi turkiy til tarixida alohida bir davr bo'lganligidan, turkiy xalqlar o'z yozuvi, adabiyotga ega bo'lganligidan hamda muayyan darajada taraqqiy etganligidan guvohlik beradi. Fitrat o'zining "Tilimiz" nomli maqolasida (1919 yil "Ishtirokiyun" gazetasida chop etilgan) "Dunyoning eng boy tili turkchadir, eng baxtsiz tili yona xud turkchadir... Turk (o'zbek) tili shuncha tugalligi bilan baxtsizlikdan qutula olamishdir. Turkchaning baxtsizligi arab bosqini bilan bog'lanmishdir. Dunyoning eng boy tili bo'lg'on turkchamiz...forscha tepiklari bilan daxi ezilmishdir" - deb ko'rsatar ekan, quyidagilarni yozadi: "Ko'zlarimizni to'rt ochib qaraylik, dunyoning eng buyuk hakimi bo'lgan Ibn Sino turk (o'zbek)dir. Ikkinchi Arastu atalgan Farobiy turkdir. Arab tilini mangulik tirgizib kelgan Javhariy turkdir. "Vahdati vujud" falsafasining imomlaridan bo'lgan Jaloliddin Rumiy turkdir. Forsiy adabiyotning payg'ambarlaridan bo'lg'on Nizomiy daxi turkdir. Shu yerda otlari yozilg'on kimsalar yolg'uz turk ulusini emas, butun dunyoning ulug' kishilaridan erurlar. Ikki turk ulusi bunlarning asarlaridan ozig'lanolmay qolmish, balki o'zlarini ham yaxshigina taniyolmay qolmishdir. Bunlar o'z biliklarini turkcha yozsalar edi, bu kun turk ulusining holi ehtimolki boshqa turli bo'lar edi" [1: 126-b.].

Tarixiy shart-sharoit, o'sha davr lisoniy ongi, ilm va ta'lim kabi omillar Fitratning bu armonli orzusining amalga oshishiga to'sqinlik qilgan. Tarixiy manbalarning qayd etishicha X asrgacha O'rta Osiyo xalqlari "rasmu oinlari" bekor qilingan, davlat ma'muriy hujjatlari faqat arab tilida yozilgan. Arab va mo'g'ul

hukmdorlari davrida forscha va turkiycha kitoblar, kutubxonalar yondirilgan. Xalifa Qutayba hatto yozuv biladigan kishilarni o'ldirtirgan.

Sobiq sho'rolar davrida ham ko'plab noyob qo'lyozma kitoblarning yerga ko'milgani, suvga oqizilgani, mas'ul idoralar tomonidan tortib olinganligi ko'pchilikka ma'lum. Rasmiy hujjatlarning, ilmiy tadqiqotlarning rus tilida yozilishi mustaqillikni qo'lga kiritguncha davom etib kelganligini xalqimiz yaxshi biladi. Bularning barchasi milliy tillarni bo'g'ovga soladigan, ularning maqomi-yu mavqeini cheklab qo'yadigan ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozo etgan lisoniy muhit oqibati sanaladi [2].

Mustaqil O'zbekiston Respublikasining milliy lisoniy siyosati bu oqibatlarni bartarf etishga qaratilgan: o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi, uning rivoji uchun zarur bo'lgan faol lisoniy muhit yaratildi. Bu sohadagi sayi-harakatlarning barchasi mustaqillik g'oyasi, mustaqillik mafkurasining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, tilning taraqqiyotini faqat farmonlar, qonunlar bilan ta'minlash qiyin. Buning muhim sharti, yuqorida ta'kidlanganidek, milliy lisoniy g'oya va milliy lisoniy muhitning barqarorligidir. Chunonchi, Alisher Navoiy "Muhokamatul lug'atayn asarida e'tirof etishicha, Husayn Boyqaro o'zbek tilida yozish – ijod etish haqida maxsus farmon ham beradi: "... iltifot va ehtirom yuzidin ba'zi ma'nilar topib nazm qilurg'a hukmlar ham joriy bo'ldi va so'z uslubig'a ta'yinlar va adosig'a ta'lim ham izhore bo'ldi". Bu farmon "nazm qilur" bilan bog'liq bo'lsa ham muhim siyosiy ahamiyatga molik edi.

Alisher Navoiy quyidagilarni ham alohida ta'kidlaydi: "... turk ulusining xush ta'blari... turk tili bila nazm aytсалar ham ... fosih turklar qoshida o'quy va o'tkara olmag'aylar va o'qusalar ham har lafzlarig'a yuz ayb topilg'ay va tarkiblarig'a yuz e'tiroz vorid bo'lg'ay". Bu holning sababini u quyidagicha izohlaydi: "... bu (o'zbek) tilda g'arib alfoz va ado ko'pdur. Muni xush oyangda

tartib va raboyanda tarkib bila bog'lamog'lig'ning dushvorlig'i bor" [3: 118-b.].

Bunday "dushvorlig'" lar (alfoz g'aribligi, bayon tarkibining sustligi, lafzlar bemazaligi va ma'nilar nosaroligi) tilning aloqa vositasi vazifasini bajarishdagi faolligi, jamiyatning bu tilga bo'lgan ehtiyoji darajasi bilan ham bevosita bog'liq bo'ladi. Jamiyat a'zolarining tarixiy birligi, ijtimoiy jipslashish shakli qancha kuchli bo'lsa, aloqa vazifasini bajarayotgan ichki tartiblanish va ishlanganlik, maromlilik darajasi ham shuncha yuqori bo'ladi. Jamiyatning tilga ehtiyoji uning ishlatilish doirasini belgilaydi: ijtimoiy munosabatlarning barcha sohalarida, lisoniy muloqotlarning barcha ko'rinishida faol "ishlagan" tilning qayta ishlanishi, saralanish, turkumlanish, maromlanish darajasi, birikish, tarkiblanish qoida va andozalari barqaror xususiyat kasb etadi; bu xususiyatlarning an'ana va odatga, bilim va malakaga aylanish imkoni ham kengayadi.

Buyuk alloma Forobiy ta'kidlaganidek, "Inson insoniy kamolotga erishuvi uchun so'zlashga muhtojdir, har bir inson tabiatida boshqa bir inson yoki insonlar bilan munosabatda, o'zaro muloqotda bo'lish ehtiyoji bor". Binobarin, ikki tillilik sharoitda, fors tili rasmiy-idoraviy til maqomida ustuvorlik qilgan bir vaziyatda qaysi bir tilni tanlash, qo'llash muammosi ham, bu muammoni hal etishning ijtimoiy va ruhiy mezonlari tasavvuri ham mavjud bo'lgan. Hukmron til-rasmiy til bu sohada imtiyozli til bo'lib qolgan. Hazrat Xoja Ahmad Yassaviy "Tamonnolik olimlar ko'zga ko'rinmas turkini, Mulloman, deb aritmas ko'nglidagi chirkini, Turkistonda Xoja Ahmad xush aydilar turkini, Ma'nisiga yetganlar yerga qo'yar bo'rkini" deganlarida aynan mana shunday vaziyatni ko'zda tutgan bo'lishi mumkin.[4:120 B]

Ijtimoiy lisoniy muloqotning forsiy va turkiy ikki tilliligiga asoslangan tarixiy sharoitda davlat va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda, fan va ta'lim sohalarida fors tili ustuvor, imtiyozli qo'llanishga ega bo'lgan, o'zbekcha tili esa, aksariyat, kundalik muomalada, savdo-sotiqda badiiy adabiyotda, xalq

og'zaki ijodida ishlatib kelingan; o'zbek tilining yozma shakli asosan badiiy va diniy adabiyot doirasidagina faol ishlatilgan. Buni Hazrat Alisher Navoiyning "Turk nazmida chu torib men alam, Ayladim ul mamlakatni yakqalam " qilg'onligi haqidagi haqqoniy e'tirofi ham tasdiqlaydi. O'tgan XX asr boshlarigacha yaratilgan diniy, ilmiy, ma'rifiy asarlarning aksariyat qismi muqaddimasida mualliflarning o'z asarini ma'lum bir hukmdor, do'st-birodarlari, qarindosh-qondoshlari iltimosiga ko'ra turkiy tilda yaratildi, deb e'tirof etishlari o'zbek yozma-kitobiy tilining barcha sohalarida birday faol ishlatilmaganligidan darak beradi. Bulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, o'zbek adabiy tilining faol qo'llanishini ta'minlaydigan tarixiy-ijtimoiy sharoit ham, lisoniy muhit ham fors tili ta'sirida bo'lgan. Fitratning 1919 yili "Turkcha (o'zbekcha)... ming yildan beri ezila kelmishdir. Yashar, lekin o'zini arab, fors tillarindan qutqara olurmi, yo'qmi?" degan xitobi ham bu xulosani tasdiqlaydi.[5: 127 B]

Qayd etilgan mulohazalardan anglashilishicha, o'zbek adabiy tili meyorlari XX asrgacha asosan badiiy adabiyot doirasidagina muayyan darajada ishlanib kelingan. Binobarin, o'zbek adabiy tili funksional uslublari va uslubiy meyorlari yetarli darajada ishlanmay, shakllanmay kelgan.

O'zbek tili rus tili ta'siriga tushgan keyingi davrda diniy-ma'rifiy uslub unutildi, bu uslub unsurlari esa hajviyabop ifoda vositalari maqomini kasb etdi, ilmiy nutqning ommabop va ma'rifiy-ta'limiy ko'rinishigina bir muncha uslubiy qiyofa kasb etdi, ilmiy tadqiqotlarni rus tilida yozish qoidaga aylandi. Bularning barchasi til meyorlari faqat lisoniy hodisagina emas ayni paytda ijtimoiy hodisa ham ekanligini ko'rsatadi. Tilning barcha a'zolari, uslublari bir xilda ishlamagan tarixiy-ijtimoiy sharoitlarda adabiy til (nutq)ning amalga oshirilgan-"ishlagan" sohasidagina yuzaga chiqqan meyorlari haqida gapirish to'g'ri bo'ladi.

Xulosa o'rnida yana buyuk jadid bobomiz Abdurauf Fitratning "Tilimiz" maqolasida kuyunib yozgan quyidagi

so'zlarini keltiramiz: "...Turk ulusini sevamiz, lekin tili qabodir, musiqasi totsizdir, tarixi qorong'udir deganlarning ham bir-ikki tayoq yeb quvilmoqlari kerakdir. Lekin turk tili baxtsizdir". [6: 128 b] O'tmishi murakkab, baxtsiz deb ta'rif berilgan tilimizning kelajagi qanday bo'lishi ko'p jihatdan bizga, ona tili haqida qayg'urishimizga bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fitrat A.Tilimiz.Tanlangan asarlar.4-jild. -T.: "Ma'naviyat", 2006, 126-bet
2. I.Toshaliyev. O'rgangan ko'ngil // "Sharq yulduzi", 1991 yil 9-son.
- 3.Navoiy.A. Tanlangan asarlar. 13-jild. 118-b
4. Yassaviy A. Hikmatlar. G'afur G'ulom nashriyoti, 1991, 120-bet
5. Fitrat A.Tilimiz.Tanlangan asarlar.4-jild. -T.: "Ma'naviyat", 2006, 127-bet
6. Fitrat A.Tilimiz.Tanlangan asarlar.4-jild. -T.: "Ma'naviyat", 2006, 128-bet

Davron Eshmurodov,
Navoi state university of mining and technologies,
assistant teacher
Sukhrob Tuychiev,
Navoi state university of mining and technologies,
assistant teacher

THE CLASSIFICATION OF WORD CATEGORIES IN UZBEK LANGUAGE

In the history of linguistics, the classification of words into categories – the division into independent and auxiliary words – began from very ancient times. From those times until now, it has been a tradition that independent and auxiliary words differ among themselves in the presence or non-existence of a common categorial meaning. For example, the general categorial meaning of nouns is subject; the general categorial meaning of the verb is action and state expression. In auxiliary words, in fact, there is no general categorial meaning. That is, not all auxiliary words belonging to a particular group represent a common grammatical meaning. But even in them, there is the presence of a certain universal grammatical character, no doubt.

Such reasoning led some linguists to doubt the word categorial position of auxiliary words. In the rejection of the colloquial position of auxiliary words, linguists approach from different aspects. In Particular, A.K.Vasilyeva pays attention to the logical aspect. In his opinion, the word is a verbal expression of thought, and the word that the concept cannot express is not among the word categories. This opinion is correct in one way or another. Because auxiliary words do not represent a concept. But their place in verbalizing thought is no less important than that of independent words. To the brick unloading goes Anvarjon and Tolibjon. (G'isht tushirishga Anvarjon va Tolibjon boradi.)

It is clearly visible that it is the auxiliary words that are the means for the emergence of two opinions that differ in this place.

Some researchers, when determining the position of auxiliary words, try to give an assessment based on the nature of the language system: "particle morphemes are unstressed and join the lexical morpheme in the form of an enclysis. The stress remains on the last syllable of the lexical morpheme, and the charge does not go to the morpheme. Conjunctions, on the other hand, not only express the relationship of one word form with the second word form, but also express the relationship between sentences and do not constitute phonetic integrity with the linguistic units that are interlinked. But the particle and conjunctions do not belong to the word - form class (morphological word). Because particle and conjunctions do not have the property of device, the property of dividing the composition into morphemes".

It seems that in this interpretation, attention is paid mainly to the relationship of additional morphemes and auxiliary words. But, as you can see, particles and conjunctions are included in the word framework. And the postpositions are in the composition of the word (word form), its component. Auxiliary words are also not counted by these researchers within the word series.

In our opinion, there are two main reasons for such hesitation in assessing the relationship of independent and auxiliary words, their place in relation to each other:

1. Lack of a clear definition of the word.
2. Lack of a clear definition of the word category.

In the history of linguistics more than seventy definitions, given to the word, are known. Each researcher gives an assessment of the word based on a criterion close to him or her. While each given definition justifies itself in some way, a fully acceptable definition still does not exist.

The definition of a word covers two aspects:

1. Delimitation (determination of the limit of the word).

2. Identification (identification of a word in various applications (forms)).

Both problems worked a lot in the history of linguistics, but did not reach the end. If it were easy to distinguish auxiliary words and independent words from each other, or rather prove their "unequal", this result would have already been obtained.

In linguistics, the units included and issued among the word categories were innumerable. But auxiliary words are mentioned, in addition to independent words, despite all the criticism. No matter how strange it may be, the inability of independent and auxiliary words to come to such an agreement is quite associated with the term.

The accepted term in Russian linguistics is much more convenient than in Uzbek linguistics. V.V. Vinogradov paid attention to the fact that these terms have an influence on the origin and definition of the essence of the matter. It is known that in Russian linguistics "части речи" (parts of speech) are distinguished, which are opposed to "частицы речи" (particles of speech). "The term Частица (lot. particula), like a large part of grammatical terminology, refers to Russian grammar from antique grammar, and to it, in turn, came from eastern grammars (compare. Arabic-harf-part)".

The term "parts and particles part of speech" is therefore convenient in that, regardless of whether it is a part or a particle, it is noticed that they are part of a whole. But in the word category term, there is not convenience, on the contrary, the term causes much more discomfort, immediately dividing the independent and auxiliary words into two: "In the literature, as the basic principles of word separation, the expression of the concept, the signs of a formal integrity, a phonetic whole are indicated. If we take these signs seriously, then they all help to distinguish independent words, while auxiliary words do not have such a feature.

So is it possible to combine auxiliary words, for example,

-mi, -chi, -u (-yu), -da under the term "word"? Naturally, no. Because they do not respond to any of the principles of "word" (morphological word)". There are not only signs that distinguish between independent and auxiliary words, but also unifying aspects.

First of all, we have already made an appeal above – if we pay attention to the logical aspect. The more important thing is from a philosophical point of view, the more important its connections are. "Something outside of the relationship is nothing." It is the auxiliary words that specialize in the expression of relationships. That is why they are so widely used in speech. The French stenographer Estu, who made statistical observations in this regard, recorded up to a state of 40% of the application rate.

The connection between independent and auxiliary words is also confirmed by the facts of the language. In particular, the researcher I.Madrahimov comes to this conclusion by checking the lexemes based on the sign" spiritual imperfection "[1M]:"... exclusion of pure auxiliary words with a stable [1M] sign from the composition of lexemes in the subtraction [1M] is contrary to "independence in meaning"

The [1M]sign does not provide stability because within a group of words that are indifferent to [1M] there are such units that have both [1M] and [-1M] properties (noun auxiliary and auxiliary verbs) or have such elements within them (proper nouns, abstract nouns, etc.), in which [1M] occurs in other manifestations. Here is why the early stage in the spiritual classification of lexemes has the nature of incomplete conflict based on the [1M] and [-1M] character, not the essence of the equal value conflict." From this, it distinguishes between independent and auxiliary words. It seems that independent and auxiliary words stand in a certain interaction. However, this dependence does not mean equality, of course. To clearly indicate the type of their relationship, it is necessary to dwell on other members of the morphological system - suffixes. There is no doubt that those

who take auxiliary words from the word circle will give their convincing arguments. But there are also alternative views.

In Particular, Sh.Shahabiddinova talks about postpositions such as -jon, -xon, -oy, -chak, -loq, -choq, and says: "Well, does it cause doubts that they are not words? At first glance, it seems that the answer to this question is easy. The reason is, as mentioned above, it is clear that their form and content do not come close to the word. But there are also no factors that indicate that they are not postpositions. As the main one of these factors, it is always possible to indicate that the accent of the word migrating to the end of the word does not move to these units. But there is a further aspect that weakens this factor, which also has no "own" stress. This means that they differ from suffixes in that they do not receive accents, and from words-in that they do not have an accent.

In fact, the problem with the interaction of independent and auxiliary words becomes acute again when they relate to units called "additional particles". The more obvious they are, as we have seen, not like the word, the more obvious they are not like the suffix either. There are more opinions expressed about the fact that it does not look like word. The relationship between postpositions and particles has been an interesting material for researchers in almost all languages. In Particular, N.D. Arutyunova tries to clarify their differences, through such a rule: "...some kind of V word-forming n is the "auxiliary element", if there is some kind of ZV combination that comes from V, and then Z is formed, of course, only with another auxiliary element that depends on that n or n, and only then, falls into the order of affixes.

Otherwise, that is, if such a combination is not in the language, element n will enter the order of particles."³ Sh.Shahobiddinova, based on the nature of Turkic languages, takes a slightly different approach to the distinction of additional and auxiliary words: "A certain indicator-n if a combination, a sentence, has a certain effect on the construction of a text, stands in a distributive relationship on the basis of consistently conflicting links with its

analogues – a supplement, otherwise, is a particle." As an analysis of this rule, it is possible to include in the system of particles -jon, -xon, -oy, -cha, -chak etc.

It is seen that the relationship with the suffix in Turkic languages, due to its formal features, often refers, in fact, to all auxiliary words, although it comes to the particles.

References:

1. Nurmanov A. and so on. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2001.
2. Vinogradov V.V. Русский язык. Москва, «Высшая школа», 1986.
3. Гегель. Наука логики. Т. II. Москва, «Мысль», 1971.
4. Eltazarov J. So'z turkumlari haqidagi lingvistik nazariyalar. Samarqand, 1996.
5. Васильева А.К. О природе частей речи как системы классов однозначных слов. Филологические науки. 1973.
6. Суник О.П. Общая теория частей речи. Ленинград, 1966.
7. Мадраҳимов И. Лексемалар таснифидаги илк босқич. "ЎТА", 2003, 3-сон.
8. Шаҳобиддинова Ш. Айрим қўшимчаларнинг мавқеи хусусида. "ЎТА", 2000, 5-сон.
9. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. Москва, 1972

Azizjon Xo'janazarov,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Davlat va huquq nazariyasi kafedrası katta o'qituvchisi,
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

QONUNCHILIKDA DAVLAT TILI QOIDALARIDAN TO'LIQ VA TO'G'RI FOYDALANISH MASALALARI

So'nggi yillarda, mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli ijtimoiy-iqtisodiy va sud-huquq islohotlari doirasida norma ijodkorligi faoliyatini takomillashtirish, xususan, mazkur faoliyatni sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish borasida samarali ishlar amalga oshirilmoqda.

Bunda norma ijodkorligi faoliyatining deyarli barcha bosqichlarini yanada takomillashtirish va bugungi kun talablariga javob beradigan davlatning muhim faoliyati yo'nalishiga aylantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Ma'lumki, tadqiqot ishlarimizda norma ijodkorligi faoliyati va bosqichlari borasida qator nazariy qoidalarni ilgari surgan edik.

Xususan, normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiqish uchun asos bo'luvchi dastlabki takliflarni shakllantirish, loyihani ishlab chiqish faoliyatini rejalashtirish, loyihalarni tayyorlashni tashkillashtirish, loyihani ishlab chiqish, loyihani huquqiy va boshqa turdagi ekspertizalardan hamda davlat ro'yxatidan o'tkazish, loyiha muhokamasi, loyihani manfaatdor organlar va tashkilotlar bilan kelishish, loyihani ko'rib chiqishda ishtirok etish, loyihani ko'rib chiqish, qabul qilish va tasdiqlash uchun kiritish kabi jarayonlar "norma ijodkorligi" faoliyatining muhim bosqichlari hisoblanadi.

Norma ijodkorligining mazkur bosqichlaridan biri, ya'ni normativ-huquqiy hujjat loyihasini ishlab chiqish, loyihani huquqiy va boshqa turdagi ekspertizalardan hamda davlat ro'yxatidan o'tkazish, loyiha muhokamasi, loyihani manfaatdor organlar va tashkilotlar bilan kelishish, loyihani ko'rib chiqishda

ishtirok etish, loyihani ko'rib chiqish, qabul qilish bosqichlarida albatta davlat tili qoidalariga qat'iy amal qilingan holda ushbu faoliyat amalga oshiriladi.

Zero, mamlakatimizda davlat tiliga berilayotgan e'tibor jamiyat hayotining barcha sohalarida o'zbek tili maqomining mustahkamlanishi, davlat tilini rivojlantirish va davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlari ijrosini to'laqonli ta'minlash chora-tadbirlari misolida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Shuningdek, o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida, jumladan, huquqshunoslik va boshqa sohalarida davlat tilining imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish 2020 – 2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi va davlat dasturining asosiy yo'nalishlaridan biri etib belgilandi[1].

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni[2] bilan tasdiqlangan "2020 — 2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish" Konsepsiyasiga ko'ra, mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish o'z navbtida davlat tilini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Shunga ko'ra, huquqshunoslik sohasida davlat tilining imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishni qonun

hujjatlarining matnlari, ulardagi tushuncha va atamalarining sof o'zbek tilida ifodalanishida ko'rishimiz mumkin.

Zero, davlatimiz rahbari o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida, "globallashuv sharoitida milliy tilimizning sofligini saqlash, uning lug'at boyligini oshirish, turli sohalarida zamonaviy atamalarining o'zbekcha muqobilini yaratish, ularning bir xil qo'llanishini ta'minlash dolzarb vazifa bo'lib turganligini"[3], ta'kidlab o'tgan edilar.

Qayd etilganlardan kelib chiqib, bizningcha, "normativ" tushunchasining "lot. normatio — me'yorlash, tartibga solish" kabi ma'nolarni anglatganligi va mazkur tushunchasining chetdan kirib kelganligini inobatga olib, O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonunidagi "normativ-huquqiy hujjat" tushunchasini "me'yoriy-huquqiy hujjat" tarzida ifodalanishi hamda shu kabi boshqa qonun hujjatlaridagi "normativ" atamasini "me'yoriy" atamasi bilan o'zgartirilishi taklif etiladi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, boshqa sohalarida bo'lgani kabi milliy qonunchilikda ham davlat tilidan belgilangan tartibda foydalanish, o'z navbatida mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. www.lex.uz
2. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 21.10.2020-y, 06/20/6084/1398-son
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // <https://uza.uz/oz/politics/prezident-shavkat-mirziyeevning-zbek-tiliga-davlat-tili-ma-o-21-10-2019>

Shahnoza Ziyamuxamedova,
Toshkent davlat yuridik universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti v.b.

“100 O'ZBEK TILSHUNOSI” DASTURIY ILOVASI AMALDA

O'zbek tilshunosligi so'nggi yillar davomida sezilarli darajada rivojlanib, taraqqiyot ta'sirida paydo bo'layotgan masalalarni hal etishga diqqatini qaratdi. Jahon tilshunosligidagi singari o'zbek tilshunosligidahamendilikda e'tibor til strukturasi muammosidan tilning inson faoliyatining turli sohalaridagi vazifasiga ko'cha boshladi. Tilning sistem xarakteri, til birliklarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari, o'zaro munosabatini atroflicha tahlil etish kabi masalalar kun tartibidan o'rin oldi. Til hodisalari va ularning namoyon bo'lish usullarini sistem-struktur aspektda o'rganish masalasi o'zbek tilshunosligining keyingi taraqqiyotiga, yangicha tadqiqot usullarining tatbiq qilinishiga keng yo'l ochdi. Lingvistikaning turli fan sohaları bilan munosabatga kirishishi natijasida tilshunoslikda etnolingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, kognitiv lingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi paydo bo'lgan yangi yo'nalishlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida eslatib o'tishning o'zi kifoya.

O'zbek tilshunosligining hozirgi ravnaqi haqida gapirganda, bu taraqqiyotga asos solgan dastlabki tilshunos olimlarimizni hurmat bilan tilga olamiz. Zotan, 1920-yillarda G'ozim Olim Yunusov, Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin kabi professorlar kabi sanoqli ziyolilar o'zbek tili sohasida ijod etishgan bo'lsa, 1930-yillarga kelib ularning safi ancha kengaydi: bu davrda A.K.Borovkov professor bo'ldi, V.V.Reshetov, S.I.Ibrohimov, A.G.G'ulomov, U.T.Tursunov, S.Mutallibov, O.U.Usmonov, F.K.Kamolov, H.G'oziyev, Z.M.Ma'rufov va boshqalar qizg'in ijod yo'liga tushib olishdi. 1940-yillarga kelib ulardan bir qanchasi (V.V.Reshetov, A.G.G'ulomov, F.Kamolov, O.U.Usmonov,

Z.Ma'rufov, A.Ma'rufovlar) filologiya fanlari kandidati ilmiy darajasini olishga muvassar bo'lishdi. 1950-yillarda esa V.V. Reshetov, A.G'G'ulomov kabi zabardast olimlarimiz filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun muvaffaqiyatli ravishda dissertatsiya yoqlashdi. 1960-yillarga kelib fan doktorlari qatoridan G'Abdurahmonov, F.Abdullayev, M.Asqarova, O.Azizov, S.Usmonov, Sh.Shoabdurahmonov, Sh.Rahmatullayev, M.Mirzayev, S.Ibrohimov, S.Mutallibov, A.Hojiyev, A.Rustamov kabi olimlar ham o'rin olishdi. Ulardan V.V.Reshetov SSSR Pedagogika fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi, O.Azizov, M.Asqarova shu akademianing muxbir a'zolari, SH.Shoabdurahmonov va G'Abdurahmonovlar esa O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zolari darajasiga yetdilar.

Ustoz tilshunoslarimiz qoldirgan boy madaniy merosga mehr-muhabbat bilan yondashish, ularning o'zbek tilshunosligiga qo'shgan hissalarini xolisona baholash, dunyo madaniyatining rivojlanishida tilshunos olimlarimiz hissasi katta ekanligidan faxr-iftixor hissini tuyish "100 o'zbek tilshunosi" dasturiy loyihasini yaratish uchun bizga turtki bo'ldi desak adashmaymiz. O'zbek tilshunos olimlarining yutuqlarini keng ommaga singdirish, jamoatchilik o'rtasida nutqiy savodxonlik ko'nikmasini shakllantirish, xalqimizni tilshunoslikning sirli olami bilan tanishtirishda bu dasturiy loyihaning xizmati kattadir.

Ma'lumki, axborot texnologiyalarining inson faoliyati hamma jabhalariga kirib borish jarayoni borgan sari rivojlanib chuqurlashib bormoqda. Umumiy soni yuz milliondan oshib ketgan, keng tarqalgan shaxsiy kompyuterlardan tashqari, mobil qurilmalar ham bizning jamiyatda keng tarqalgan va ko'pchilik bir nechtadan qurilmalarga ega. Deyarli barcha davlat kompaniyalari va tashkilotlarining o'z mijozlari uchun ilovalari mavjud. Xuddi shu kabi barcha soha va yo'nalishlar ham o'z foydalanuvchilari uchun dasturiy ilovalar ishlab chiqishmoqda.

Biz ham o'zbek tilshunos olimlari haqida ma'lumot beruvchi dasturiy ilovani tayyorlashga harakat qildik.

Mazkur dasturiy loyiha o'z ichiga 100 (100 bu taxminiy, albatta, undan ham ko'p bo'lishi mumkin) tilshunos olim haqida batafsil ma'lumotni olgan. Har bir olimning sahifasida uning fotosurati, bosib o'tgan yo'li, yozgan ilmiy va uslubiy ishlari aks etgan. Shuningdek, tilshunosning yozgan ishlari PDF variantda (Internetda mavjudlari) uning sahifasiga biriktirilgan. Dasturiy loyiha o'z ishini davom ettirib, tilshunos olimlarning yozgan ishlari (elektron shakli mavjud emaslari)ni ham PDF variantda e'lon qilishni rejalashtirgan.

Aslida o'zbek tilshunosligi o'zining uzoq tarixiga ega. Tilshunoslik sohasida qalam tebratgan allomalarimiz o'zlarigacha bo'lgan jahon olimlarining ilmiy merosidan bahramand bo'lish bilan birga, jahon tilshunosligining ravnaqi uchun ham o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Hozirgi kunda o'zbek tilshunoslarining taraqqiyot yo'llarini turli aspektlarda yoritadigan kitobga, xususan, zamon talablariga javob beradigan dasturiy ilovaga ehtiyoj bor edi. O'tgan deyarli bir asr davomidagi o'zbek tilshunos olimlari haqidagi maqolalar, ularning ilmiy ishlari, yaratgan asarlari tematikasi va mana shu bir asrlik tematika orqali o'zbek tilshunosligining 100 yillik taraqqiyot yo'li bilan ham tanishish imkonini beradi. Ushbu dasturiy loyihadan XX asrning aksariyat o'zbek tilshunos olimlari hamda XXI asrning faqat doktorlik ilmiy darajasiga erishgan olimlari joy olgan. Chunki hozirgi vaqtga kelib o'zbek tilshunoslarining safi ancha kengayib ketgan. Ism-familiyalar ko'rsatkichida dasturiy ilovaga kiritilgan olimlarning ro'yxati asosan alifbo tartibida berilgan.

Yozma nutqni shakllantirish, og'zaki nutqni takomillashtirish faqat soha doirasidagi muammo emas, balki umumta'lim jarayonidagi zururatdir. Negaki, yozma va og'zaki nutqning me'yoriy darajada shakllanishi fikrlash, anglash tezligini oshirishga, o'quvchi tafakkur dunyosini kengaytirishga yordam beradi. Adabiy til me'yorlari, imlo qoidalarini o'zlashtirgan

DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI: MUAMMO VA YECHIMLAR

mutaxassis kadrlar tomonidan yaratiladigan barcha matnlar, jumladan, tashqi yozuv va reklamalar matni ham talab darajasida bo'lishi shubhasiz. Shundagina tilga e'tibor, til ravnaqiga xizmat qilish umummanfaat doirasiga ko'tariladi.

Bu borada savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda yozma shakllarda to'g'ri, ravon hamda mantiqan izchil ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan "Yozmanutq.uz" saytimiz mavjud. Mazkur sayt yozma nutq bo'yicha amaliy bilimlarni shakllantiradi, yozma nutqning me'yor va mezonlari bilan tanishtiradi, yozma ish turlari talablarini puxta o'zlashtirishga yordam beradi, yozma professional nutqda til birliklaridan maqsadga muvofiq foydalanishga o'rgatadi. Shu saytning bir rukni bo'lib yuzaga kelgan "100 o'zbek tilshunosi" dasturiy ilovamiz ham o'zbek tilshunoslarimiz haqida to'liq ma'lumot olmoqchi, ularning ilmiy ishlari bilan tanishmoqchi bo'lganlarga yordamga kelsa, bunda kichkina hissamiz borligidan xursand bo'lar edik.

Х. Х. Таджиев,

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы,
PhD

Б. Т. Тасполатов,

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті

НАУАИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА «ӘРБӘҒИН» ДӘСТҮРІНІҢ КӨРІНІСІ

Алла елшісінің (с.а.у.) сөйлеген сөздерін оқып үйрену, оны өмірлік қағидаға айналдыру – әр мүминнің басты міндеті десек, бұл міндет түркі халықтары әдебиетінде де көрініс тауып отыр. Әдебиет майданында жыр жазған ақындар халықтың көкейіне тез қонып, ұзақ сақталуы үшін Алла елшісінің сөздерін көркем сөзбен өрнектеп беруді дәстүрге айналдыра бастады. Ондағы мақсат – Алла елшісінің (с.а.у.) өнегелі өсиетін қоғамға насихаттап, Алла ризалығын табу, о дүниеде пайғамбардың шапағатына бөлену болды. Осы мақсатпен Аллаһ елшісінің (с.а.у.) хадистерін зерделеп, еңбек жазған ғалымдар көбейді. Солардың арасында қырық хадисті арнайы түрде алып, оған түсіндірме жазған немесе өлеңмен көркемдеген дәстүр қалыптасты. Имам Ғазалидің «Қудси қырық хадис», Имам Науауидің «Қырық хадис» секілді еңбектерін солардың мысалы ретінде атап өтуге болады. Ғалымдар пайғамбардың хадистерін қара сөзбен талдап жеткізсе, ақындар ел арасына өлең сөзбен өрнектеп таратты. Соның нәтижесінде Ислами әдебиетте «Әрбәғин» жанры дүниеге келді.

«Әрбәғә» – араб тілінде қырық деген мағына бергенімен де, әдеби термин ретінде пайғамбардың қырық хадисін көркем сөзбен насихаттауды айтады [1, 244].

«Шығыстың белгілі әдеби зерттеулерінде алғаш

«Эрбәғин» құрастыру дәстүрін бастаған ақын хижра жыл есебімен II ғасырларда өмір сүрген Мервтік ғалым Абдуллаһ ибн Мубарак екендігі алға тартылған. Кейінгі ғасырларда бұл дәстүр жалғасын тауып, араб, парсы және түрік ақындары мен ғалымдары өз тілдерінде «Эрбәғин» жазуды қолға алған. Ғылыми түрде әртүрлі тілдерде «Эрбәғин» жазған 100 ге жуық ақындардың аттары белгілі» – дейді зерттеуші ғалым Мехмет Емре. [2, 10]

Адамзаттың ізгілігі жолында аянбай қызмет жасаған тұлға, түркі халықтары ортақ пір тұтқан сөз зергері, Низамиддин Мір Әлішер Науаидың (1441-1501) 1481 жылы ұстазы Әбдірахман Жамитарапынан парсы тілінде өлеңмен жырланған «Эрбәғин» жинағын түркі тілінде өлеңмен жазып шығуы, түркі халықтары әдебиетіне ізгілікті ту еткен жаңа дәстүрдің кіріп келуіне себеп болды. Ақынның қоғамды ізгілікке шақыратын, ынсаппен әділетке үндейтін, Алла елшісінің (с.а.у.) хадистерінен 40 хадисті түркі тілінде өлеңмен жазып шығуы түркі халықтары арасында сөз өнеріне ғашық жандардың Пайғамбарға деген, Аллаға деген махаббатын қозғау, күнеларының кешіріліп, Қиямет күнінде Алла тағаланың разылығына бөленуді мақсат еткені болса, ортағасырлық түркі шағатай классик әдебиетінде «Эрбәғин» жанрының қалыптасуына септігін тигізді [3, 358].

Науаи араб, парсы тілдерін білмейтін түркі ұлыстары арасында Алла ризалығы үшін Пайғамбарымыздың (с.а.у.) хадистерін түркі тілмен түсінікті болсын деген мақсатпен аударғанын жазады:

Форсийдонлар айлабон идрок,
Орий эрди бу нафъдин атрок.
Истадимки бу халқ хам бори,
Бұлмағайлар бу нафъдин орий. [4, 8]

Мағынасы: «Парсы тілін меңгергендер түсініп, мұның пайдасын көріп жүр. Мен де бұл халықтың (түркі халқының) бәрі түгел түсініп пайдасын көруін қаладым», – дейді ақын.

Түркі дүниесінде орта ғасырларда Науаимен қатар парсының Фузули, әзірбайжанның Хазини секілді шайырлары қырық хадисті өлең сөзге айналдырса, олармен замандас өмір сүрген Махмұт Кердері, Мұхаммед Шымыр би Алты Бармақ сынды ғалымдар пайғамбардың қырық өсиетін қара сөзбен түркі тілінде жазып шықты. Аталған прозалық туындыларда, көбінесе, пайғамбар хадистерінің аудармасымен бірге түсініктемесі де қатар беріледі. Тарихи деректерге сүйенсек, Хазірет Науаидың өзі заманында мұндай шығармалардың жазылуына бастамашы болған. Сондай құнды еңбектердің бірі, Алты ғасырға жуық уақыт бойы түркі халықтарына Алла елшісінің (с.а.у.) өнегелі қасиеттерін жан-жақты танытқан «Дәләил нүбүүуә» немесе «Мағарижун нүбүүуа» шығармасы.

Орта ғасырлық ислами әдебиеттің асыл үлгісі болып табылатын «Мағарижун нүбүүуа», яғни «Мұхаммедтің Пайғамбарлық дәлелдері» атты еңбектің бір нұсқасы 1486 жылы Әлішер Науаидың ұсынысымен алдымен парсы тілінде жазылып, кейіннен автор тарапынан түркі тіліне аударылған.

Еңбектің авторы Мұхаммед ибн Мұхаммед Шымыр би Алты Бармақ туралы, оның тікелей ұрпағы болып келетін ғалым Зәріпбай Жұманұлының мәліметтеріне сүйенсек, Алты Бармақтың шын есімі – Мұхаммедәмин. Қырық жасына дейін Түркияның танымал медреселерінде тафсир, хадис, пайғамбарлар тарихы пәндерінен мүдәрристік (ұстаздық) қызмет жасаған ғалым, үлкен абырой мен құрметке ие болғаннан ел арасында «Мұһин міскін» (Кішіпейілділкен танылған) деген атаққа ие болыпты. Димашқ, Ирак, сынды мұсылман өлкелерінде қызметтер атқарып, бауыры Низамуддиннің шақыруымен Һиратқа келіп, өмірінің соңғы 25 жылында сонда өмір сүріпті. Науаи қайтыс болғаннан 1 жыл өтіп 1502 жылы дүниеден озған ғалымның Науаимен жақын қарым-қатынаста болғаны

және Науаи «Мұхаммедтің пайғамбарлық дәлелдері» атты кітаптың жарыққа шығуына себеп болған бірден-бір тұлға болғандығы жайлы Зәріпбай Жұманұлы мынадай тарихи деректі келтіреді:

«Мұхаммедәмин 1477 жылы Һиратқа келе жатып Ауған жеріндегі «Ескендір қорғаны» деп аталатын асуда Һират уәлаятының уәзірі Әлішер Науаимен кездеседі. Науаи Мұхаммедәминнің ілімін мойындап, оған «Әл-Фарахи» деп лақап ат береді. Және оның «Әл-Харауи» деген лақап аты да болған. Әлішер Науаи Мұхаммедәминнің аса ғалым адам екендігін аңғарып, Һират медреселеріне ең үлкен ұстаз етіп тағайындайды және оның шығармашылық іспен айналысуына үлкен мүмкіндік жасайды. Сонда Мұхаммедәмин «Мағарижун-нүбүүа» кітабын жазуға кіріседі. Хижа жыл есебі бойынша 892 жылы (милади 1486 жылы) еңбекті аяқтайды. Науаи ол кітапты ең шебер хатшыларға көшіртіп, Һират уәлаятының атақты суретшісі Камалиддин Бекзатқа тапсырады. Хаттат (каллиграф) кітап мұқабасы мен бірінші және соңғы беттеріне алтын суымен өрнектер салып, безендіреді. Сосын Науаи бұл шығарманы түріктіліне аударуды мақұл көреді. Автор кітапты түріктіліне аударып, Науаимен ақылдаса отырып, «Дәләил нүбүүа» деп атайды. Кітаптың екі нұсқасы дайындалып, біреуін Әлішер Науаиға, екіншісін ұлы Темірбалтаға мұра етіп қалдырады» [5, 15]. Бұл деректерден көріп отырғанымыздай, ізгілікті таратуды мақсат еткен жан үшін оны жасаудың жолдары ашыла береді.

Поэзиямен жазылған «Әрбәғин» жанры жазылуы жағынан екіге бөлінеді. Тәржіма көп орынды алмайтындықтан да, шайырлар шығыс мұсылман әдебиетіндегі ең қысқа форма – рубайды қолданса, пайғамбар хадисін түсініктерімен берген ақындар мәснәуи өлең құрылысына жүгінген [6, 244].

Хазірет Науаи де рубай жанрымен қалам тербей отырып, Ұлы Иеміздің әміріне құлақ түріп, ізгілік жолында

өз замандастарымен жарысуға бел буғанын көреміз. Ақын Аллаһ елшісін (с.а.у.) қоғамға үлгі етіп, имандылық, тақуалық, көркем ахлақ, дүние мен ақырет, жәннат пен тозақ тақырыптарында жеткен сахих хадистерді көркем әдеби тілдің жоғары үлгісімен жеткізіп берді.

«Ізгілік – ақылымызбен ойлаған әртүрлі көркем амал, пайдалы іс және тек ізгілікті қамтитын түсінік. Жақсылық – адамзаттың сүйіп армандаған ізгі амалдары [7, 290]. Міне, осы ізгілік жолындағы адамгершіліктің ең жоғарғы сатысы «Кемел адам» болу десек, бұл сатыға қол жеткізу үшін иман мен ынсап, жұмсақтық пен кішіпейіл болу сынды қасиеттер қажет болары сөзсіз. Бұл қасиеттерді жалпылама түрде «хусни хулқ» немесе «көркем ахлақ» дейміз. Науаидың тұлғалық болмысын, шығармашылығын зерттеуге кіріскен ізденушінің қай-қайсысы болсын оның бойындағы көркем ахлақтың озық үлгісін байқаса, шығармалары арқылы сол нормаларды қоғамда насихаттағанын ұғып алады.

Хазірет Науаи «Әрбәғин» шығармасы арқылы да жоғарыда айтылған көркем ахлақ нормаларын насихаттауды мақсат еткен дей аламыз. Шығарма құрылымдық, мазмұндық жағынан Алла елшісінің (с.а.у.) қоғамдағы көркем ахлақ нормаларын реттеуге қызмет ететін, Аллаға лайық құл болу, өзіне ұнағанды өзге адамдарға да ұсына алу, адаммен адам және адаммен Аллаһ арасындағы аманат мәселесі, кәміл мұсылман болу шарттары, шүкір ету, үнемі Хақ тағаланы еске алып (зікір ету) жүру, мал-дүниеге құл болудан сақтану, үнемі дәретпен жүрудің пайдасы, уәдеге берік болу, қанағат пен рақым, ата-анаға, туған-туыстарға жақсы қарым-қатынаста болу, көп сөйлеудің кесірі, көзді жаман нәрселерге қараудан сақтау, көршіге жақсылық жасау сынды тақырыптарды қамтыған қырық хадисінен тұрады.

Ақын шығармадағы алғашқы хадисті Аллаһ елшісінің (с.а.у.) бойынан көрінетін, ғасырлар бойы күллі қоғамға маңызды да, мәнді болған тақырыптардың бірінен

бастайды. Бұл – адам баласы өзіне қалаған нәрсесін өзге жанға да қалай білу:

«Лә йуъмину аһадукум хатта йуһиббу ла аһиһи мә йуһиббу ли нафсиһи».

Науаи бұл хадисті төмендегідей көркем сөзбен жеткізген:
Муъмин эрмастур, улки иймондин,
Рузғорида юз сафо кўргай,
Токи қардошиға раво кўрмас,
Хар неким ўзига раво кўргай. [4, 8]

Мағынасы:

«Кімде-кім өзіне қалаған нәрсесін басқа бір бауырына да қаламайынша, толық мұсылман бола алмайды».

Науаи таңдаған тағы бір хадис шүкір етуге арналған.
«Мән ләм яшкуриннәсә ләм яшкуриллаһа».

Ақын бұл хадисті өлеңмен былайша жеткізіпті:

Улки Халиқға шукур дер әууәл,
Шакир олмақ керәк халайықдын,
Кимки махлұқ шүкріні демәгәй,
Демәгәй дағи шүкір Халиқдын. [4, 9]

Мағынасы: «Адамдарға шүкір айтпаған, Аллаға шүкір етпейді».

Аллаһ тағала адамзатты ізгілікке бастау жолында жоғарыдағы қасиеттерді меңгере отырып, үнемі игі істерде бір-бірімізбен жарысуымыз қажеттігін бұйырған: «...Ендеше жақсылыққа жарысыңдар..». (Маида сүресі, 48-аят).

Қорыта айтар болсақ, Әлішер Науаи ізгілікті таратуда ғылым жолын таңдаған ақын әрі теолог, әрі мемлекет қайраткері. Оның әлемге танылған «Хамса» дастаны мен қатар «Тарихи мулуки Ажам», «Холоти Саййид Хасан Ардашер», «Рисолаи Муаммо», «Мажолис ун- нафоис», «Муншаот», «Мезон ул-авзон», «Холоти Пахлавон Мухаммад», «Насоим ул-муҳаббат», «Девони Фоний», «Лисон ут-тайр», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Махбуб ул-қулуб», «Назм ул-жавоҳир», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Сирож ул-

муслимин» атты шығармаларының әрқайсысы түркітану саласының зерттеу объектісіне айналған әрі бұдан кейін де лайықты талдануға тиісті, адамзатты ізгілікке бастау жолында қызмет ететін шығармалар деуге болады. Бүгінгі түркі халықтарының әдебиеттану ғылымының ажырамас бөлігіне айналған Науаи тану саласы бұдан кейін де тың зерттеулермен толығып, түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасына айналарына сеніміміз мол.

Пайдалынған әдебиеттер:

1. Қыдыр Т. Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.у.) көркем бейнесінің әдебиетте жырлану ерекшеліктері. ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. №1 (76) 2016.

2. “Kırk Mevzuda Kırk Hadis”, Mehmet Emre, İstanbul, 1344, s.s. 4-7. “Hadis-i Kutsiler”, Erdem, Hasan Hüsnü. Taşkent: “Çolpan” yay., 1994, s. 10.

3. 19.Yüzyıl Sonlarında ve 20.Yüzyılın Başlarında Türkistan Dinî-Maarifi Edebiyatında Ahmed Yesevi İzleri. Kh. TADZHİYEV, v.b. <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/>

4. Арбаџин. (Әлішер Науаи өлеңмен баяндаған хадистер) баспаға дайындаған: М.Хакимжон. Ташкент: «Меҳнат» нашриѐти, 1991 й.

5. Мұхаммед ибн Мұхаммед Шымыр би Алты Бармақ. «Мұхаммедтің Пайғамбарлық дәлелдері» XIҮғ. Баспаға дайындағандар: Оразбай З. және т.б. «Қазыналы Оңтүстік көпт., 38 Т.1-кітап. Алматы: «Нұрлы әлем», 2011. – 328б.

6. Қыдыр Т. Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.у.) көркем бейнесінің әдебиетте жырлану ерекшеліктері. ҚазҰУ Хабаршысы. Шығыстану сериясы. №1 (76) 2016.

7. Kur'an'dan öğütler. Yay.hazırlayan: Dr. Yaşar Yigit, Dr. Muhlis Akar ve b. Ankara, 2011, 5 baskı. 424 s.

Durdona Rasulmuhamedova,
Toshkent davlat yuridik universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

TALABA NUTQI MEZONLARI

Til xalqning bebaho ma'naviy boyligi, bitmas-tuganmas xazinasidir. Tilni xalqdan, xalqni esa tildan ajratib bo'lmaydi. Til bo'lmasa, el ham, millat ham yashamaydi. Elni el, millatni millat darajasiga ko'taradigan, uning yashashi va faoliyatini belgilab turadigan vosita - bu tildir. Har bir xalqning ma'naviy boyligi, aql-idroki, tafakkuri, ilmiy, tarixiy va madaniy boyliklari uning tilida o'z ifodasini topadi. Agar biror sabab bilan milliy til yo'qolsa, millat ham bora-bora barham topadi. Milliy tilning yo'qolishi o'sha xalqni muqarrar ravishda halokatga olib keladi. Agar til yashasa, xalq ham yashaydi, o'sha millatning kelajagi ham bo'ladi. Tilda ijtimoiy hayotdagi barcha o'zgarishlar hamda yangilanishlar o'z aksini topadi. Shu bilan birga kishilarning ichki olami, suvratigina emas, balki siyrati ham uning tilidan bilinadi. Kishilar o'z tillari orqali o'zlarini tanitadilar, ya'ni insonning gapidan uning millatini, shevasini aniqlasa bo'ladi. Hatto uning kayfiyatini bilish mumkin. Xursand yoki xafaligini ham nutq ohangidan sezish qiyin ish emas. Demak, til kishilarning o'ziga xosligini, ularning ma'naviy qiyofasini yorqin ko'rsatuvchi oynadir.

Mustaqil yurtimizda ma'naviy islohotlar jadal sur'atlar bilan olib borilayotgan bir paytda nutq madaniyati masalalariga ham e'tibor ortmoqda. Nutq madaniyati jamiyat taraqqiyotining muhim belgisi bo'lib, unda millat ma'naviyati o'z aksini topadi. Nutq madaniyati masalalari tilshunoslik fanining dolzarb muammolaridan biridir. Bu muammoni hal etish oliy ta'limdagi dars jarayonlarini yanada takomillashtirish, ma'ruzalarning sifatini oshirish bilan ham bog'liq. Bunda o'qituvchining nutqi alohida ahamiyat kasb etadi. Endi darsda o'qituvchining "yakka hokimligi" emas, balki o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasidagi hamkorlik ustunlik qilmokda. Ularning

birgalikdagi ijodiy amaliy faoliyati natijasida sog'lom muhit yaratilmoqda. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va til siyosatining izchillik bilan to'g'ri amalga oshirilishi natijasida nutq madaniyati ham kun sayin rivoj topmoqda. Nutqni aniq, to'g'ri, chiroyli, ixcham va sof tuzish uchun esa tilni, uning imkoniyatlarini yaxshi bilish talab etiladi.

Bugungi kun ta'lim jarayoni yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida olib borilmoqda. Talabalarni darsga qiziqtirish uchun turli usullardan, ko'rgazmali qurollardan, slayd va multimedialardan, elektron darsliklardan foydalanish mumkin. Bu davr talabi, ta'limdagi to'g'ri va samarali yo'l. Biroq ta'kidlash joizki, darsdagi jonli ko'rgazmali qurol bu talabaning nutqidir. O'sib kelayotgan yosh avlodga vatanparvarlik, insonparvarlik va yuksak ma'naviyatni jozibador nutq orqali singdirish esa har bir o'qituvchining asosiy burchi bo'lmog'ilozim. Odatdan nutqimiz hech vaqt bir xil tempda bo'lmaydi. Talaba o'zi uchun osoyishta hamda ravon tempni tanlashi lozim, bu holat nutqning yanada ko'rkam bo'lishini ta'minlaydi. Ammo ba'zi talabalar nutqida shevada gapirish, pala-partish jumlar tuzish, bir-biriga bog'lanmagan gaplarni aytish hollari ham kuzatiladi. Ular nutqida ayrim tovushlarning tushib qolishi, so'z oxiridagi tovushlarning yutib yuborilishi, ba'zi tovushlarning noaniq talaffuz etilishi nutqni g'alizlashtiradi, mavzuni tushunishga xalaqit qiladi. Aniq nutq tuza olish esa talabadan katta mahorat va jiddiy tayyorgarlikni talab etadi. Har kimning nutqi o'ziga xos bo'ladi. O'sha insonning kimligini, uning saviyasini, dunyoqarashi, ma'naviy olami va ichki dunyosini uning nutqi orqali bilib olish mumkin. Shu ma'noda talaba nutqi ravon, aniq, lo'nda, tushunarli va mazmunli bo'lishi shart. Talabada o'z fikrini erkin, mustaqil va aniq ifodalay olish xislatlarini shakllantirishda ko'proq o'qituvchilar mehnat qilishlari kerak. Darsda talaba nutqida to'mtoqlik, qo'pollik sezilsa, dars samaradorligiga putur yetishi turgan gap. Ona tilida ravon, lo'nda va shirali nutq tuza olish har bir talabaning zimmasiga birdek mas'uliyat yuklaydi. Afsuski, ayrim talabalar

❧ ————— ❧

nutqida xo'sh, nima desam ekan, nima edi, deylilik, anaqa, так, значит, ну, вообще, проста, точно kabi so'zlar uchrab turadi. Hamma talabalar ham birday chiroyli so'zlash qobiliyatiga ega emas, hammada ham notiqlik san'ati, nutqiy salohiyat bir xilda shakllangan deb bo'lmaydi. Ayrim talabalarning nutqi juda boy, ular gapga chechan bo'ladilar. Bu toifa talabalar mustaqil fikrlab, erkin so'zlashga, o'z nutqlarini shakllantirishga katta e'tibor beradilar. Biroq shunday talabalar ham borki, ular o'z fikr-mulohazalarini to'liq yetkazib berishga qiynaladilar, nima demoqchi ekanliklarini aniq tushuntira olmaydilar. Ularda so'z boyligi kam, ular nutqning keng imkoniyatlaridan to'liq foydalana olmaydilar. Boshqa toifa o'quvchilarda esa fikrni qiynalmay yetkazib berish qobiliyati shakllangan bo'ladiyu, biroq nutq jozibasiz, so'niq ifoda kasb etadi. Shu sababli bunday nutq ham boshqalarni o'ziga jalb qilolmaydi. Ularga nutq madaniyati, notiqlik mahorati yetishmaydi. Shu o'rinda bir savol tug'ilishi tabiiy. Boshqalarga ta'sir qiladigan, ularda qiziqish uyg'otadigan, fikrlashga undaydigan, chiroyli va ko'rkam nutqqa qanday erishish mumkin? Bizningcha, talabalarning nutqi namunali bo'lishi uchun quyidagilarga e'tibor berish kerak:

1. O'z lug'at boyliklarini muttasil boyitib borishlari zarur.
2. Nutqdagi so'zlarning ma'nosiga jiddiy e'tibor qaratishlari kerak.
3. Adabiy tilda to'g'ri talaffuz qilishga odatlanishlari lozim.
4. Takrorlarni ishlatmaslik, iloji boricha ulardan qochish kerak.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, ta'lim ikki yoqlama jarayon bo'lib, har bir pedagog o'z talabasining nutqiga, ulardagi til va nutq malakalarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatar ekan, avvalo o'zlari til qonuniyatlariga alohida e'tibor qilishlari, so'zlarni to'g'ri talaffuz etishlari shart. Til madaniyatini saqlab qolishlari, jonli, shirali va adabiy tilda gapirishga ko'proq urg'u berishlari zarur. Shundagina tinglovchining nafaqat qulog'ini, balki qalbini ham zabt eta oladigan namunali nutq shakllanadi.

Насиба Ниязова,
доцент кафедры Узбекского языка и литературы
Ташкентского государственного юридического
университета, кандидат педагогических наук

РОЛЬ СТРАНОВЕДЧЕСКИХ ТЕКСТОВ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ

В Узбекистане в последние годы все больше расширяются международные контакты в разных сферах деятельности, в связи с чем возрастает потребность в специалистах со знанием иностранных языков.

В настоящее время, благодаря углублению торгово-экономического, научно-технического и культурно-образовательного сотрудничества зарубежных стран и стран СНГ, очевидна важность изучения языков в высших учебных заведениях.

Сегодня в процессе обучения языкам большое внимание уделяется коммуникативности и функциональности языка. Одним из важных среди методов обучения является коммуникативный метод, целью которого является развитие у студентов умений решать коммуникативные задачи средствами иностранного языка, свободно общаться с его носителями. Таким образом, язык усваивается во время естественного общения, организатором и участником которого является преподаватель. При этом студент выполняет роль субъекта этого общения.

Общепризнано, что язык любого этноса является составной частью национальной культуры. О взаимосвязи языка и культуры ученый А.А.Реформатский изложил так: «Он связан с культурой и немислим вне культуры, как и культура немислима вне языка». Чтобы овладеть чужим языком, необходимо осознать, что носитель чужого языка является и носителем чужой культуры, надо научиться

общаться с ним в формате его культуры, т.е. овладеть межкультурной коммуникацией.

Межкультурная коммуникация характеризуется тем, что при встрече представителей разных культур каждый из них действует в соответствии со своими культурными нормами. Исследования по межкультурной коммуникации в последнее время приобретают всё большее значение в связи с процессами глобализации и интенсивной миграции. В связи с этим данные исследования ориентируют преподавателей вузов на обучение, межкультурному общению и вызывают интерес у студентов к языку, культуре и традициям носителя языка. В свою очередь, преподаватель стремится сформировать у учащихся представление о языке как отражении культурной и национальной реальности.

В работах ученых, занимающихся проблемами обучения неродному языку (В.Г.Костомаров, Е.М.Верещагин) неоднократно подчеркивалось, что преподавание должно одновременно преследовать две цели: а) коммуникативную, направленную на овладение элементарными умениями и навыками в слушании, говорении, чтении, письме; б) общеобразовательную, позволяющую обучающимся на материале родной культуры овладеть знаниями.

Введение в процесс обучения языку внеязыковой информации – страноведческого компонента как изучаемого, так и родного языков – необходимо для реализации функционально-коммуникативного принципа обучения.

Требование вводить в процесс обучения языку в национальную аудиторию страноведческую информацию оказывается важным и с точки зрения дидактики. С одной стороны, без страноведческих знаний общение на другом языке будет затруднено и даже невозможно. С другой стороны, цели обучения являются значительно шире, чем просто формирование коммуникативной компетенции.

Обучение общению не может быть единственной целью, так как учение не бывает без познания, воспитания и развития.

Следовательно, страноведческий материал, предлагаемый студентам, должен обязательно способствовать повышению их образовательного уровня и иметь воспитательное значение. Таким материалом и оказываются предлагаемые студентам сведения о своей культуре, на основе которых постигается их языковое оформление в другом языке.

Кроме того, в процессе обучения встает задача нахождения специфического, формирующего потребность в овладении иностранным языком как предметом учебной деятельности. Таким предметом может стать история, культура, традиции народа, говорящего на изучаемом студентами языке. Их использование будет способствовать удовлетворению познавательной потребности студентов, что является одним из наиболее важных условий его усвоения.

Этими причинами и обосновывается утвердившаяся в методике преподавания языков мысль о необходимости введения в языковой учебный процесс страноведческих сведений. Мы же считаем, что в современных условиях необходимо усвоение языка и на материале ценностей родной культуры.

Обращаясь к определению понятия «страноведение», отметим, что оно охватывает достаточно широкий круг явлений, выступает как совокупность знаний не только о стране изучаемого языка: ее истории, географии, политическом устройстве, экономике, быте, обычаях, но и в такой же степени родной культуры.

Получение таких знаний может происходить по различным каналам. Одним из них являются специальные занятия, на которых студенты ведут разговор о стране, с которой знакомятся, на своем родном языке.

Возможен и другой путь, получивший определение «лингвострановедение», при котором ключом к познанию культуры определенной нации становится сам процесс овладения языком.

На наш взгляд, возможен и третий путь, при котором сопоставительный анализ изучаемых языков сопровождается и сопоставлением культур — изучаемого и родного языка студентов. Языковые единицы с национально-культурным компонентом (безэквивалентные и фоновые слова) являются специфическим материалом, служащим объектом лингвострановедческой работы, поскольку при знакомстве с этими словами осваивается не только план выражения, но и план содержания, создается представление о новых предметах и явлениях. Выявленные в структуре лингвистических единиц два уровня — лексическое понятие и фон — оказываются очень важными с точки зрения усвоения национальной семантики.

Особо значимым является фон, с одной стороны, фиксирующий исторические пласты страноведческой информации, с другой — отражающий этнокультурный контекст современной эпохи и изменения в нем. Благодаря этому, в процессе ознакомления с лексикой идет одновременно накопление информации о стране, постижение процессов иноязычной действительности, особенностей общественного сознания и культуры носителей языка, а также их сопоставление с бытом и реалиями родной культуры, на материале которой легче и надежней усваивается другой язык.

В качестве учебного материала выступают и художественные тексты, не только несущие определенную информацию, но и воздействующие на чувства, вкус читателей, их эмоции и образную память.

В качестве объекта лингвострановедческой работы могут быть использованы в сопоставительном плане

различные по сюжету тексты. Таким образом, тексты (художественные, публицистические и т.д.) выполняют двоякую роль: 1) объекта изучения, как факта национальной культуры; 2) источника сведений о национальной культуре, охватывающего ее многообразные проявления (особенности общественной жизни, быта, обычаев народа и т.д.).

Такие тексты способны удовлетворить коммуникативные, познавательные, эстетические потребности студентов, обеспечить интерес к изучению русского языка, поддержать мотивы — стимулы к совершенствованию речевой деятельности. Тем самым создаются предпосылки для становления коммуникативных умений студентов национальных групп в различных сферах общения на неродном языке. Таким образом, для успешного обучения могут выступать тексты, как о родной культуре, так и о культуре изучаемого языка, как специально созданные для чтения, так и обучения изучаемому языку.

На материале текстов студенты могут обучаться определенным типам речевых высказываний (описанию, повествованию, рассуждению).

Формирование умения понимать прочитанное на неродном языке, воспринимая на слух или читая самостоятельно, требует длительной работы, поскольку такое понимание зависит и от уровня владения языком, и от заключенных в тексте трудностей экстралингвистического характера, и от жизненного опыта студентов.

Использование текстов в качестве средства развития речи предполагает несколько большее внимание к их содержательной стороне. Примеры такого подхода достаточно разнообразны. В одних случаях текстам отводится роль информационного материала, цель их включения в учебный процесс — пробудить у студентов потребность мыслить и говорить на неродном языке, дать

установку для создания речевой ситуации. Предлагаемые студентам задания разнообразны: пересказать текст, составить на основе полученного сообщения диалог, рассказать о событиях из своей жизни, подобном описанному; но непосредственная работа с текстом исключается. В других случаях студенты обращаются к материалу текстов, развитие речи происходит путем ответов на поставленные к текстам вопросы.

В процессе обучения описанию на материале страноведческих текстов, достигаются лучшие результаты. Мы связываем это с тем, что работа осуществляется на непроизвольном внимании: студенты говорят о своем народе, овладевают в сопоставительном плане совокупностью социальных, национально-культурных правил, оценок и ценностей русского и узбекского народов, без знания которых невозможно полноценное овладение типами речи и, в конечном счете, речевым общением на изучаемом языке. При этом оригинальные страноведческие тексты имеют преимущество перед специально написанными учебными текстами, так как показывает более сильное эмоциональное воздействие на студентов, влияют на формирование их личности, то есть позволяют реализовать дидактическое требование единства обучения и воспитания.

Исходя из указанных теоретических положений, можно предложить студентам подготовленный материал.

В Узбекистане отмечаются различные национальные праздники, выполняются обрядовые ритуалы, издавна живут национальные традиции и обычаи, которые хорошо знают студенты. Мы считаем, что тексты о культуре, истории, народных праздниках и традициях, привлекаемые при изучении языка, вызовут живой интерес у студентов, а преподавателю помогут приблизить свой предмет к жизни узбекских студентов. В связи с этим, при закреплении

изученной темы соответствующие материалы могут подбираться из сайтов, научно-популярных изданий, газет, журналов.

Работа строится по такому плану: адаптированный текст проецируется на экран или дается на каждую парту. Он может быть прочитан учителем или прозвучать в аудиозаписи. После словарной работы, направленной на уяснение значений незнакомой лексики, предлагалась вопросно-ответная беседа по содержанию текста. В конце задаются вопросы, ответы на которые предполагают использование жизненного опыта самих студентов по выполнению ритуалов, обрядов, обычаев в их семье (махалле, районе, городе).

После беседы по тексту выполняются задания, направленные на закрепление изученной темы.

Студентам даются задания к тексту, направленные на уяснение содержания текста:

- переведите слова на узбекский язык;
- по данному началу предложений, закончите их;
- внимательно прочитайте текст и выделите основную мысль;
- расскажите об интересном памятнике в вашем городе (районе).

Таким образом, данный текст позволяет организовать индивидуальные задания, учитывающие разную языковую подготовку студентов. После словарной работы (ее объем определяет сам преподаватель) группе студентов, слабо владеющих языком, предлагается письменно ответить на следующие вопросы. Более подготовленные студенты, используя эти вопросы в качестве плана, пишут небольшое изложение по тексту.

В заключение целесообразно отметить, что:

- используемые страноведческие тексты (художественные, публицистические и т.д.) и упражнения

к ним, дают студентам возможность лучше понять текст, создают основу для более высокого уровня его осмысления. Предлагаемые задания направлены на развитие мышления студентов и совершенствование их речевой деятельности. Выполняя такие задания, студенты не могут ограничиться простым воспроизведением прочитанного, от них требуется умение обобщить полученные сведения, выявить в тексте главную мысль, сформулировать и высказать свое мнение о тексте;

- особенно примечательным, на наш взгляд, являются задания, в которых предпринята попытка акцентировать внимание студентов на особенностях употребления слов в тексте, привить им навыки анализа языковой формы текста или произведения. В ходе ответов на такие вопросы происходит совершенствование речи студентов, обогащение их лексического запаса новыми словами и выражениями. Одновременно они учатся анализировать текст, делать необходимые выводы и обобщения;

- введение заданий такого плана вносит определенный вклад в ее формирование, способствуя при этом и реализации главной цели — включения студентов в процесс общения на русском языке, то есть они ставятся в условия, вызывающие потребность в языковых средствах, и потому освоение и закрепление новых слов идет более активно, чем при простом заучивании или дословном воспроизведении прочитанного материала.

Литература:

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Русский язык, 1998. – 269 с.
2. Городилова Г.Г. Методика обучения профессиональному речевому общению в подготовке

учителя русского языка для национальной школы. – Т.: Укитувчи, 2000. – 156 с.

3. Khashimova D. et al. The role of electronic literature in the formation of speech skills and abilities of learners and students in teaching Russian language with the Uzbek language of learning (on the example of electronic multimedia textbook in Russian language) //Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Т. 17. – №. 1.

4. Ниязова Н., Ардатов Е., Сойипов Х. Обучение языкам как основа развития юридической науки и образования // Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 137-143

5. Ниязова Н. Дискуссия и дебаты как средства совершенствования культуры речи у студентов юридических факультетов //Review of law sciences. – 2020. – Т. 3. – №. Спецвыпуск.

Yo'ldosh Rahmatov,

O'zR FA O'zbek tili va adabiyoti, folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi

Nasiba Bozorova,

Toshkent davlat yuridik universiteti O'zbek tili va adabiyoti
kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

O'ZBEK XALQ MAQOLLARINING GENEZISI VA SHAKLLANISH OMILLARI

Maqol va matallar bir kunda paydo bo'lib qolmaydi. Mutaxassislar fikricha, o'tkir kuzatuvchanlik va hayotiy tajriba asosida ifodalangan individual fikr jamoa tomonidan qabul qilinishi, qo'llanishi, qayta ishlanishi, sayqallanishi natijasida maqolga aylanadi. Og'izdan-og'izga o'tish jarayonida maqollar o'zgarib, variantlashib, mazmunan yangi zamon-makonga taalluqlashib, hajman kengayib yoki ixchamlashib boradi.

Ilmda maqollarning shakllanish omillari har bir xalq milliy-ijtimoiy xususiyatidan kelib chiqib turlicha tasnif etilgan. Shu xulosalarga tayangan holda, o'zbek xalq maqollarining kelib chiqishi 4 omil asosida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir:

1. Ijtimoiy hayot va turmush tajribalari asosida paydo bo'lgan maqollar. "Xalq maqollarining xalq hayoti bilan chambarchas bog'liqligi ularning milliy o'ziga xosligini, ayni paytda, umumbashariy xarakterini belgilab beradi", - deb yozadi folklorshunos B.Sarimsoqov. Darhaqiqat, har bir xalq o'z dunyoqarashi, yashash falsafasi, turmush tarzidan kelib chiqib olam hodisotiga munosabat bildiradi va unda yuksak estetik qarashlarini jamlaydi. Dissertatsiyada a) Olam va odam haqidagi "Dunyoning ishi - miri kam ikki", "Yer egasi - xudo, suv egasi sulton"; b) tabiiy hodisa va evrilishlarga doir "Bahorgi beg'amlik - kuzgi pushaymonlik"; "Kun qizarib botsa, qizingni uzat - tong qizarib otsa, tomingni tuzat"; v) milliy o'ziga xoslikni ifodalovchi "Aytgan joyga erinma, aytmagan joyga ko'rinma", "Bir uy to'la

jonsan, bir-biringga mehmonsan”; g) oila, qarindosh-urug’, qo’shnichilikka oid “Oila qo’sh ustinli ayvon”, “Qarindoshim – qora qozonim”, “Hovli olma, qo’shni ol”; d) millat tabiatiga munosabat “O’zbek boyisa, uy solar, qirg’iz boyisa, mol olar”, “Qozoqning shu yer degani – uch tosh”; ye) milliy qadriyat va urf-odatlarini ifodalovchi “Mehmon – atoyi xudo”, “To’ydan – to’piqcha”; “Palovning qamchisi – choy” j) zamon va makon bilan bog’liq “Oyning o’n beshi qorong’i bo’lsa, o’n beshi – yorug’”, “Beva xotinga Buxorodan it hurar”, “Baxtli qizim Bag’dodda” kabi maqollar xalqning yashash jarayonidagi kuzatuvlari asosida shakllangani tahlillar asosida yoritib berildi.

2. E’tiqod, diniy manbalar negizida paydo bo’lgan maqollar. Har qanday badiiy so’zning asl mansha’i ilohiy kitoblar bo’lib, qolgan barcha ijod namunalari undagi g’oya, mazmun va tasvir zamiridan o’sib chiqqanligi haqidagi qarashlarga tayanib, maqol “burungilar”, “eng yaxshilar” so’zini sintezlash va mavjud zamonga olib kirishdan paydo bo’lgan, deyish mumkin. Shu bois yaralish jihatdan bitta din, millat, e’tiqodga mansub bo’lgan bani basharning “otalar so’zi” hisoblangan maqollarida o’zaro o’xshashlik, mazmunan yaqinlik juda ko’p. Jumladan, aynan bir maqolning shakl va mazmun o’zgarishsiz (faqat til jihatdan farqlanadi) barcha xalqlarda uchrashi, maqollarda yaxshilik va yomonlik parallel uslubda berilishi, so’z yordamida insonni ogoh etish, ezgulikka da’vat, yomonlikdan qaytarish, ixcham shaklda teran ma’no ifodalash, ohangdosh so’zlarni qo’llash, mazmunning ko’proq pand, nasihat, o’git, mav’izadan iboratligi maqollarning ilohiy naqlar asosida shakllanganini dalillaydi. Dissertatsiyada shu qarashlar asosida Qur’oni karim oyatlari va Hadislar ta’sirida yuzaga kelgan maqollar keng tadqiq etildi. Ayniqsa, “Kalomdin oldin salom” , “Qanoat tuganmas boylikdir” (53), Amallar niyatga bog’liq (19) Mo’min va imyon otga o’xshaydi. Ot sirtmoqdan bo’shatilgach, yurib-yurib sirtmoqqa qaytib keladi (266), Kichigimizni izzat qilmagan, kattamizni ulug’lamagan kishi bizdan emas, Baloyu ofat(ning kelishi) tilga bog’liq (84)

Hovli sotib olishdan oldin qo'shnini va yo'lga chiqishdan oldin yo'ldoshni surishtiringlar (133) kabi hadislar xalq orasida "Avval salom – keyin kalom", " Avval salom – ba'daz kalom", "Qanoat – zo'r boylik", "Yaxshi niyat amaldan", "Ot aylanib qozig'ini topar, Er aylanib yozigini topar", "Kattaga hurmatda bo'l, Kichikka izzatda bo'l", "Hovli olma, qo'shni ol", "Yo'l tani, yo'lga chiqsang do'st tani", "Boshga balo tildan kelar" kabi maqollarga aylanib ketgani ilovada berildi.

3. Yozma adabiy yodgorliklar ta'sirida paydo bo'lgan maqollar. "Sart maqollarining shakllanishida diniy e'tiqod bilan birga, dinga alohida e'tibor bilan yondashgan va xalq orasidan yetishib chiqqan buyuk shoirlar So'fi Olloyor, Hazrati Yassaviy kabi ijodkorlarning ham ta'siri kattadir", – deb yozadi N.Ostroumov. Haqiqatda, didaktik asarlardagi hikmatli so'zlar, ayniqsa, xalqimiz orasida navoiyxonlik, bedilxonlik, mashrabxonlikning keng tus olgani, hamda mumtoz asarlardagi shohbaytlar va ibratli fikrlarning alohida to'plam holida nashr etilishi aforizmlarning maqolga o'tishi, yoki hikmat mazmuniga mos yangi maqolning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Aforizmlar ba'zan aynan maqolga ko'chgan bo'lsa, ba'zan so'z yoki shakli o'zgargan holda o'tgan. Ba'zan esa ijodkorning aforistik qarashlariga maqollar ham ta'sir o'tkazgan. Jumladan, "Qutadg'u bilig"da qo'llangan xalq maqollarini maxsus tadqiq etgan adabiyotshunos H. Abdullayev maqolning eng yashovchan janrligini e'tiborda tutib, Yusuf Xos Hojib o'z asarida turkiy xalqlarning XI asrdan ham ancha oldingi zamonlarga tegishli maqollari keltirilganini aytadi . Yusuf Xos Hojib asarga pand-nasihat yukini yuklashda xalq maqollaridan foydalanish barobarida shu maqollar mazmuniga mos hikmatlar ham yaratdiki, keyinchalik bu hikmatlar bevosita xalq maqollariga aylanib ketdi. Professor B.To'xliyev: "Asar tarkibida shunday misralar mavjudki, ularni xalq maqollaridan farqlab olishning o'zi mushkul", - deb yozadi va Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlar og'zaki ijodini maqollarning yangi-yangi variantlari bilan boyitganini

e'tirof etadi. Masalan, "Qutadg'u bilig"dan olingan quyidagi parchada:

Masal keldi turkcha: bunga o'xshagan.

Quloq sol, bu so'zni donolar degan:

Uquv ko'rki – bilim, bu til ko'rki – so'z,

Kishi ko'rki – yuzu, bu yuz ko'rki ko'z

"Uquv ko'rki bilim", "Til ko'rki – so'z" maqollari bilan birga "Kishi ko'rki – yuz", "Yuz ko'rki – ko'z" kabi maqol ohangidan tug'ilgan hikmatlar yuzaga kelganini ko'rish mumkin. Yoki shu davrning yana bir adabiy manbasi "Hibat ul haqoyiq"dan ham juda ko'p hikmatlar maqollarga o'tgan.

Kudazgil tilingni, kel, az qil so'zung,

Kudazilsa bu til kudazilar o'zung.

Rasul erni o'tqa yuzin atquchi,

Til o'l tedi yig' til o'ttin o'zung .

(Tilingni tiy, so'zingni qisqa qil, bu til tiyilsa, o'zing ham saqlanasan, Rasul kishini o'tga tashlovchi tildir, deb aytdi, shuning uchun tilingni tiy) bu badda aynan Payg'ambarlarimiz (s.a.v) ning hadisleri keltiriladi va Yugnakiy tomonidan sharhlanib she'riy hikmat yaratiladiki, bu hikmat xalq tiliga juda yaqin va ta'sirlidir. Bu holatlar bizga xalq orasida mavjud bo'lgan "Yaxshi so'z – muxtasar", "Tilni tiygan boy bo'lur", kabi maqollar ham hadislar ta'sirida paydo bo'lgan, degan xulosani beradi.

4. Boshqa tillardan o'zlashgan yoki tarjima asarlar asosida paydo bo'lgan maqollar. O'zbek tili lug'at boyligining boyish omillaridan biri tashqi manba bo'lib, unda oila jihatidan har xil bo'lgan, yondosh yashaydigan tillardan o'zlashgan so'zlar sabab bo'ladi. Xuddi shunday o'zbek xalq maqollarining tarixiy rivojida boshqa tillardan o'zlashgan maqollarning ham alohida o'rni bor. Folklorshunos M.Hakimov maqollarning paydo bo'lishida bir tildan ikkinchi tilga qilingan tarjima asarlarning o'rni kattaligini ta'kidlaydi. O'zbek xalq maqollari tarkibiga boshqa xalqlarga mansub maqollar ikki asosiy yo'l bilan o'zlashadi. Birinchisi, bevosita azaldan yonma-yon yashaydigan xalqlarning

maqollari. Bunday maqollar asosan fors-fors-tojik tillariga mansub maqollar sanaladi. O'zbeklar azaldan fors-tojik xalqi bilan yonma-yon umrguzaronlik qilgan, ularning turmush tarzi ham, dunyoqarashi ham, urf-odatlar ham bir-biriga nihoyatda yaqin. Bundan tashqari respublikamiz hududining ko'pgina regionlarida o'zbeklar fors-tojiklar bilan aralash tarzda istiqomat qilib kelgani bois shu hudud kishilari uchun fors-tojik tilini tushunish qiyinchilik tug'dirmaydi. Bunday joylarda o'zbek va fors-tojik xalqiga mansub maqollar aralash holda qo'llanaveradi. Ko'p hollarda fors-fors-tojik tiliga mansub maqollarning aynan tarjimasi, ba'zan har ikkalaci barobar qo'llanadi. Jumladan, "Zo'ri behuda miyon meshikanad" fors-tojik maqoli "Behuda kuchanish belni sindirar" tarjimasi bilan xalq orasida aralash ishlatiladi.

Arab xalq maqollarining ham turli o'zgarishlar bilan o'zbek maqollariga o'tganini ko'rish mumkin. arablarning "Tiling bo'yingni kesishidan ehtiyot bo'l" maqoli o'zbeklarda "Tilini tiygan boshini qutqarar" tarzida qo'llanadi. Shuningdek "Oz ye – ko'p yashaysan" – ("Oz yesang, ko'p yashaysan, Mehnat qilsang, ko'p oshaysan") kabi arab xalq maqollari yoki shu mazmundagi hadislar ta'sirida o'zbek xalq maqollari shakllangan, deyish mumkin.

Xullas, asrlar osha og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan o'zbek xalq maqollari o'z-o'zicha paydo bo'lib qolmagan. Maqollar xalq tarixi, psixologiyasi, milliy qadriyatlari, o'zligini aks ettirar ekan, ular turli sabab va omillar asosida yuzaga keladi. Maqol mazmuni va ifoda maqsadi uning qay omil: ijtimoiy-madaniy hayot, turmush tajribalari yo e'tiqod, urf-odat va an'analar yoki yozma adabiyot, o'zaro qo'shniçilik munosabati, boshqa tillardan asarlar tarjima qilish yoinki davr, ma'lum bir zamon-makon ta'sirida yuzaga kelganini ko'rsatib turadi.

Izohlar:

1. Карриев Б.М. Туркменские пословицы и поговорки. – Ашхабад, 1961. – С. 162. Ҳакимов М. Ўзбек совет ёзувчиларининг асарларида мақол, матал ва афоризмлар. Канд.дисс. – Т,1965. – Б. 9

2. Даль И.В. Русские народные пословицы. – М.: 1957. Г.М.Пермаяков “От поговорки до сказки” “Наука”. Москва. 1970. В.П.Аникин, Ю.Г.Круглов “Русской народной поетической творчество”. “Просвешений” Ленинград. 1983. 116-134. А.А. Шахнович И. Пословитси И поговорки, глава “”Русское народное поетическое творчество”, под редатсией П.Г.Богатирева, Москва, Учпедгиз, 1956, стр.271. Карриев Б.М. Туркменские пословицы и поговорки. – Ашхабад, 1961. – С. 162. Ҳақимов М. Ҳақимов М. Ўзбек совет ёзувчиларининг асарларида мақол, матал ва афоризмлар. Канд.дисс. – Т., 1965. – Б. 9. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари. Филол. фанл. докт.(DSc) ...дисс. Самарқанд. 2019. –Б.54.

3. Қаранг. Саримсоқов Б. Ўзбек халқ мақоллари ва унинг ушбу наشري ҳақида//Ўзбек халқ мақоллари. I жилд. – Тошкент: Фан. 1987. – Б. 25.

4. Караматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 5; Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси: Фил.фан. док... дисс. –Тошкент: 1916. –Тошкент: Б.38; Турдимов Ш. Ҳикмат хазинаси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – Б.12.

5. Бахтин М. Тарихий инверсия ва фольклор хронотопи муаммоси//Романда замон ва хронотоп шакллари (Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси). –Тошкент: Академнашр, 2015. – Б. 125.

6. Абу Бакр Қафғол Шоший. Жавомеъул калим. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2014. – Б. 34 (Бундан кейин шу манбадан олинган мисоллар бети қавсда кўрсатилади).

7. Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Выпуск третий. Пословицы и загадки сартовъ.- Тошкент: Типо-Литография торг. Дома. Ф. и. Г. Бр. Каменские, 1895. С – 118.

8. Абдуллаев Ҳ. “Қутадғу билиг”да халқ мақоллари. – Нукус: Билим, 2003. –Б. 14.

9. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1991. – Б. 45.
10. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Баёз, 2014. – Б. 19.
11. Аҳмад Югнакий. Ҳиббат-ул ҳақойиқ. – Тошкент: Фан. 1971. – Б. 47.
12. Ҳакимов М. Ўзбек совет ёзувчиларининг асарларида мақол, метал ва афоризмлар. Мавзуидаги номзодлик диссертацияси. – Тошкент: 1965. – Б. 9.
13. Ўша китоб. – б.14.
14. Ўша китоб. – Б. 15.
15. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик. I-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 300.

Рашид Матенов,
Ташкентский государственный юридический
университет, и.о. доцента
кафедры узбекского языка и литературы

О ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В условиях современного Узбекистана в период дальнейшего строительства демократического правового государства с устойчивой социально-ориентированной рыночной экономикой особую значимость приобретает образование. Так, согласно Стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы одной из приоритетных задач является проведение справедливой социальной политики, развитие человеческого капитала, подразумевающей «создание возможности обучения конкретной профессии каждому гражданину за счет государства. Увеличение масштаба профессионального обучения в 2 раза, обучение профессиям 1 миллиона безработных граждан и доведение участия негосударственных образовательных учреждений в данном процессе до 30 процентов». В результате проводимых реформ за последние годы была пересмотрена и создана целостная система непрерывного обучения дошкольного, школьного среднего специального, профессионального, высшего и послевузовского образования. Немаловажная роль в этом уделяется профессиональному образованию посредством создания и развития профессиональных техникумов.

На рубеже третьего тысячелетия весь ход общественного развития подготовил смену мировоззрений и революций в области коммуникаций и информации, которые достигли таких масштабов, каких не мог себе представить никто раньше. Массовая компьютеризация, внедрение и развитие

новых информационных технологий привели к огромному рывку вперед в бизнесе, промышленном производстве, социальной жизни, особенно в научных исследованиях и сферах образования.

Актуальность создания эффективных систем обучения языкам, в том числе и в новых формах с применением интерактивных методов обучения, обусловлена условиями реформирования всей системы образования в Узбекистане и новыми возможностями получения профессионального и высшего образования в плане совершенствования учебного процесса, территориальной распространенности качественного образования, индивидуализации обучения, модернизации стратегий обучения, внедрения новых педагогических технологий и т.п.

Главная составляющая новых педагогических технологий, новых систем обучения – это адекватная методическая организация учебного и учебно-методического материала, представленного в соответствии с потребностями в данном предмете, так как не столько от совершенства техники, сколько от качества методической системы и мастерства педагогов зависит эффективность такого обучения.

Для правильного понимания характерных признаков изучаемого предмета, в том числе практического курса русского языка, необходимо принимать во внимание, как сам объект описания, так и характер описания, чтобы данные лингвистического анализа языковых явлений входили составной частью в анализ языковых закономерностей с точки зрения функциональной.

В современных условиях нашей страны единственно возможным стало изучение языка на основе взаимосвязи и взаимодействия культур русской и узбекской наций, а также двух языков в единстве их языкового и внеязыкового содержания. Сегодня повсеместно и год от года меняются

подходы к обучению русскому языку при тенденции снижения уровня владения русским языком учащимися национальных групп. Противоположная тенденция – рост потребности в русском языке как языке политики, науки, техники, культуры и межнационального общения. Эти потребности могут быть и должны быть удовлетворены при условии развития теории и практики межкультурной коммуникации, с разработкой соответствующей методики, созданием программ и учебных материалов для различных контингентов учащихся национальных групп с учётом межпредметных связей.

В преподавании практического русского языка в национальных группах в числе других стоит проблема оптимизации социо- и этнокультурных знаний, необходимых для формирования коммуникативной компетенции нужного уровня.

Значительное внимание при обучении русскому языку уделяется таким свойствам устной и письменной речи, как правильность, чистота, точность, логичность, выразительность, богатство. Язык специальности при обучении русскому языку - особый аспект преподавания. В новых условиях социально-экономического развития нашей страны он приобретает всё большую актуальность. В связи с этим на первый план в методике преподавания русского языка на нефилологических специальностях выдвигается обусловленная закономерными изменениями в обществе идея формирования и развития профессиональной коммуникативной компетенции во всем ее объеме.

Знание специальной терминологии и используемых грамматических форм - неременное условие правильной речи. А это, в свою очередь, предполагает развитие речевой памяти. Работа над точностью и выразительностью речи основывается на учете адресата речи, на умении быть предельно кратким и ясным в деловой речи,

доказательным и убедительным в изложении научных вопросов, выразительным в публичном выступлении. Вместе с тем в преподавании следует иметь в виду чисто языковые средства, усвоение которых должно составлять элементарную базу для совершенствования речи учащихся.

В педагогической практике всё большее распространение приобретает опыт выделения с первых дней обучения одаренных студентов с хорошей языковой подготовкой и ориентации их обучения на выход в грамотную письменную речь.

В практике преподавания русского языка во многих профессиональных и высших учебных заведениях республики имеет место выделение одаренных студентов по двум критериям: уровню владения русским языком и уровню естественнонаучных знаний.

Обучение русскому языку учащихся, имеющих высокий уровень языковой подготовки, должно быть углубленным, то есть строиться с учетом современных требований к специалистам естественнонаучного профиля, которые обучаются по двухуровневой системе и к моменту перехода на последующую ступень образования или в профессиональную деятельность должны владеть языком специальности, как на родном, так и на русском языке, поскольку научная и техническая литература по специальности в большинстве своем в настоящий момент русскоязычная.

Неодинаковое владение русским языком учащимися после окончания средней школы при дальнейшем обучении в профессиональных техникумах или при поступлении в вуз, а также при необходимости эффективной реализации программы обучения ставит перед преподавателями сложные и многообразные задачи, поиски решения которых составляют одну из главных проблем современной методики обучения языкам.

Для учащихся и студентов, имеющих хорошие знания по естественным дисциплинам, но слабо владеющих языками, необходимы совсем другие программы, методики и учебники, отличные от тех, по которым ведется преподавание в сильных или средних группах.

Коммуникативность обучения, осмысленное отношение к языку и соблюдение норм культуры речи базируются на понимании глубинных механизмов языка и ориентации на умение, исходя из ситуации общения, выбирать языковые средства, а также понимать замысел автора готового речевого произведения, адекватно оценивая излагаемое им содержание.

Подняться до этого истинно коммуникативного обучения можно только в том случае, если обучаемые имеют определенную языковую базу, а в основу его обучения преподаватель заложил такие лингвистические положения, которые он может осознать по опыту родного языка. Это, во-первых, позволяет учащемуся осознать и типизировать элементарную семантику конструкций, составляющих простейший текст, во-вторых, оценить их коммуникативный потенциал. Поэтому подход к группировке, выбору и описанию языкового материала надо признать важнейшим моментом в новых педагогических технологиях обучения.

Такой подход мы понимаем как ориентацию обучения на конечный результат. Конечным же результатом обучения мы видим выход в речь, в правильно оформленный научный или специальный текст, будь то звучащий или письменный его вариант, т.е. достижение необходимого уровня профессиональной компетенции учащихся. Данные показатели являются одними из важных задач в образовании и дальнейшем развитии страны при проведении реформ по обеспечению населения новыми рабочими местами, гарантированным источником дохода и квалифицированными образовательными услугами.

Библиография

1. Акишина А.А., Каган О.Е. Учимся учить. Для преподавателя русского языка как иностранного. – Москва, 2005.
2. Воинова М.Г. Педагогические технологии и педагогическое мастерство (в преподавании юридических дисциплин) (учебник). – Ташкент, 2006.
3. Матенов Р.Б. Принципы учета межпредметных связей при формировании навыков употребления вариантных единиц в речи студентов неязыковых вузов. «Молодой учёный». Ежемесячный научный журнал. №6(41). Россия, Чита. 2012. С. 406-408
4. Матенов Р.Б. Особенности обучения студентов вариантности синтаксических единиц. Academic Research in Educational Sciences Volume 2 | ISSUE 1 | 2021 ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723. p.477-483.
5. Тошматов О.Ш., Матенов Р.Б. Impact of innovative modern technology in teaching languages in Uzbekistan. Журнал «Journal of critical reviews» (ISSN- 2394-5125). 2020г. С.1908-1912.
6. Указ Президента Республики Узбекистан от 28 января 2022 года № УП-60 «О стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы». <https://lex.uz/ru/docs/5841077#5842733>.
7. Хашимова Д.У. Лингводидактические основы изучения лакунов в контексте современного функционирования русского языка и межъязыковых взаимодействий: Дисс. д-ра пед. наук //Т.: УзГУМЯ. – 2007.

Умида Пулатова,
Ташкентский государственный юридический
университет, и.о. доцента
кафедры узбекского языка и литературы

О РОЛИ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ-ЮРИСТОВ

Изучение иностранных языков в настоящее время становится все более актуальным. Знание иностранного языка открывает широкие возможности для деятельности современного человека в различных сферах, поскольку язык в этом случае выступает как средство общения.

Сегодня нашим государством особое внимание уделяется не только владению иностранным языком, но и владению культурой речи, что бесспорно является важным в установлении деловых отношений.

Юрист, вся деятельность которого тесно связана с речью, вступая в коммуникативные отношения, должен знать о ее коммуникативных качествах и соблюдать их. Ошибки, допущенные в его речи, способствуют появлению мысли о нем как о неграмотном и некультурном человеке, что вызывает не доверительное отношение к нему. И наоборот – речь, отличающаяся правильностью, грамотностью, убедительностью и выразительностью вызывает доверие у людей, обратившихся к нему за помощью. Важным в этом случае является то, в каких ситуациях возникает коммуникативный акт: юридическая консультация, адвокатская деятельность, судебный или следственный процесс, поскольку вся профессиональная деятельность юриста связана с устной и письменной речью. Применение права предполагает подготовку различного рода юридических текстов, официально-деловых документов,

монологических выступлений в суде, подчиняющихся одновременно и правовым и языковым требованиям. Такие качества, как культура речи, смысловая точность и цельность, последовательность изложения, композиционная четкость относятся ко всем видам юридических текстов.

В связи с этим изучение в Ташкентском государственном юридическом университете таких учебных дисциплин, как «Письменная речь юриста», введенных в программу по подготовке бакалавров, осуществляется в целях повышения как профессиональной речевой компетенции, так и общего образовательного уровня будущих юристов. Например, учебная дисциплина «Письменная речь юриста» направлена на формирование и совершенствование письменных навыков профессионального межличностного общения в социально-правовой сфере деятельности. Задачами данной дисциплины являются ознакомление студентов с основными понятиями письменной юридической речи; формирование их письменной речи.

В целях эффективного проведения практических занятий преподавателями собран интересный материал, который способствует разнообразить и повысить качество преподавания. На каждом занятии преподаватели дают больше практических заданий, подбирают слова для орфографического минимума и т.п. Разнообразие видов работ способствует лучшему усвоению материала. На занятиях по культуре речи рассматриваются такие вопросы, как понятие культуры речи, литературный язык как основа культуры речи, нормативность литературного языка. Особое внимание уделяется изучению юридической терминологии и официально-делового стиля речи, как ведущего стиля в административно-правовой сфере.

Так, в качестве новой формы обучения проводятся деловые игры, в процессе которой у студентов появляется интерес к занятиям, развивается творческое мышление,

приобретаются профессиональные навыки. Основным назначением деловых игр является выработка практических навыков общения, принятия решения, решение проблемы, необходимых в работе сотрудников любой профессии. Эта форма помогает наиболее эффективно обучить навыкам и умению общения с помощью моделирования сложных ситуаций и имитацией конкретного объекта в виде ролевой игры.

Наиболее полно, на ваш взгляд, можно осуществить общение в коммуникативной ролевой игре, так как это такой вид деятельности, в котором воссоздаются социальные отношения между людьми вне условий непосредственной деятельности. Коммуникативные ролевые игры способствуют реализации таких целей, как диагностика, систематизация, развитие логического мышления, слуховой памяти и внимания, воспитание интереса к предмету. Технологии коммуникативных игр присущи такие признаки, как экономичность, алгоритмичность, проектируемость, целостность, управляемость, демократичность и результативность².

В основе организации ролевых или деловых игр лежит групповая форма, включающая в состав микрогруппы по 5–6 человек, в которых распределяются обязанности, обсуждаются этапы выполнения заданий, выбирается лидер, создается положительная эмоциональная атмосфера сотрудничества. В игре преподаватель фиксирует уровень навыков общения в трудной ситуации, умение решать конфликтные ситуации и при необходимости корректирует его. Деловая игра – способ отработки определенных навыков общения в зависимости от исполнения ролей.

Так, например, на занятиях по теме «Информационно-справочные документы» изучаются такие документы, как заявление, автобиография/биография, характеристика, рапорт, для закрепления уже изученных тем можно

провести деловую игру в микрогруппах, которые должны выполнить задания по составлению некоторых деловых и процессуальных документов. Учебную группу целесообразно разделить на три микрогруппы. Затем предлагается прочитать произведение У.Умарбекова «Летний дождь»

Таким образом, при обучении студентов письменной и устной юридической речи, необходимо формировать следующие умения: умение соблюдать нормы литературных стилей речи; умение правильно и точно подбирать и использовать в речи соответствующие стилю языковые средства; умение использовать нужную терминологию; умение правильно оформлять свою речь.

Примечания

1. Интерактивные методы преподавания юридических дисциплин // Методическое пособие // Т.: 2011. С.40
2. Бердиева М.А. Развитие коммуникативной компетенции студентов-юристов на занятиях русского языка // Сборник Материалов ежегодных VIII Виноградовских чтений // Т.: УзГУМЯ, 2012. С.58

Sevinch Omonova,
Navoiy davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti fakulteti talabasi

ISH YURITISH VA USLUBLAR: HUJJAT SIFATLARI

Mustaqillik yillarida hujjatchilik hamda davlat boshqaruvini o'zbek tilida yuritish masalasiga jiddiy e'tibor berila boshlandi. Ona tilimiz qadrini tiklash yo'lidagi muhim hodisa bo'lgan "Davlat tili haqida"gi qonunning qabul qilinishi va o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi ilm-fan, ta'lim-tarbiya, madaniyat va san'atning barcha sohalarini respublika davlat tilida rivojlantirish va idora, tashkilot, korxonalarining davlat tilida ish yuritishi uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlarni yaratib berishni taqozo etadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida mazkur fikrlar yanada aniq ifodalanib, unda "davlat tilini rivojlantirish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish; ilmiy asoslangan yangi so'z va atamalarni iste'molga kiritish; zamonaviy atamalarning o'zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo'llanishini ta'minlash" kabi masalalar muntazam bajarilishi lozim bo'lgan asosiy vazifalar sifatida belgilangan.

Bugungi kundagi o'zbek tili boshidan o'tkazayotgan jarayon alg'ov-dalg'ovli, mavhumliklar ko'p. Uloqni tortgan ko'pkarilardek, til qoidasini ham har kim o'zi bilganicha "buzib" yozishga urinishlar urchimoqda va uchramoqda. Bu esa ayanli holat. Inson o'z fikrini aytmog'i yoki izhor etmog'i uchun til qoidalaridan, uni qo'llash uslublaridan xabardor bo'lmog'i lozim. Chunki, xoh u tadbirkor bo'lsin, xoh u dehqon bo'lsin. Umri

davomida baribir biron sabab ish hujjati yozishga to'g'ri keladi. Masalan, tilxat yoki tushuntirish xati, ishonchnoma kabi.

Endi davlat idoralariga keladigan bo'lsak, o'zaro ish yuritishda ish qog'ozlarisiz ish bo'lmaydi. Mazmunan va shaklan, hajman har xil bo'lgan hujjatlar kishilik jamiyatining asosli qog'ozlari sanalib, o'zaro kelishuvlarni, muloqotni yozuvda aks ettirib, uni tartibga solib turadi.

O'zbek hujjatchiligini shakllantirish va takomillashtirishdagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalasidir. Hujjat tayyorlash va rasmiylashtirishda, eng avvalo, o'zbek tilining barcha asosiy qonuniyatlari va qoidalarini ma'lum darajada tasavvur etish zarur. Har bir rahbar, xodim, umuman olganda faoliyati ish qog'ozlarini tuzish bilan bog'liq kishi o'zbek tilining imlosini, tinish belgilari va uslubiy qoidalari yuzasidan ma'lum malakaga ega bo'lishi zarur.

Umuman, insoniyat tarixida hujjatchilik qanday ahamiyatga ega bo'lgan va bugunda uning o'rnini insonning mavjudligini belgilaydigan mezonga aylanib qolmayaptimi? Manbalarda unga shunday ta'rif beriladi, ya'ni hujjat keng ma'noda ma'lumotlar qayd etilgan moddiy buyumlar (qog'oz, kinoplyonka, fotoplyonka, perfokarta va b.). Hujjat matn, tasvir, tovush va boshqalardan iborat bo'lishi mumkin. Mazmuniga ko'ra, hujjat ilmiy-texnika hujjatlari (maqolalar, kitoblar, patentlar, chizmalar, jadvallar), huquqiy hujjatlar (qarorlar, farmonlar, shartnomalar), boshqaruv hujjatlari (buyruqlar, ko'rsatmalar, qarorlar) ga bo'linadi. Shakllanish manbaiga ko'ra, birlamchi va ikkilamchi (referatlar, annotatsiyalar) hujjatlar o'zaro farqlanadi. Huquq fanida hujjat deganda, odatda, qonunda belgilangan shaklda tuzilgan va yuridik ahamiyatga ega bo'lgan (shaxsning tug'ilganlik, ma'lumot olganlik, nikohdan o'tganlik, mehnat staji kabi) faktlarni tasdiklovchi, yozma aktlar tushuniladi. Hujjat sud ishlarini yuritishda faktlarni aniqlash vositasi sifatida katta ahamiyatga ega.

Go'dak bu yorug' olamga kelgandanoq, uning nomiga hujjat rasmiylashtiriladi, ya'ni tug'ilganlik va tibbiy ma'lumotlar. Bir umr hujjatlar girdobida yashashga mahkum: bog'chada, maktabda, oila qurganda, nafaqaga chiqqanda, vafot etganda... Yozuvchi Nazar Eshonqulning "Go'ro'g'li yoxud mahgulik suvi" nomli romani qahramoni o'zining tirikligini, mavjudligini, o'zining "men"i borligini isbot qilib berolmagan jamiyatda yashaydi. Ismi marhumlar ro'yxatiga tushib qolgan, o'zining tirik ekanligini isbot qilib berolmagan, jamiyat uning mavjudligini emas, hujjatlar ishonishi qiziqarli tarzda hikoya qilinadi. Roman voqealari o'tgan asrning 90-yillarida sodir bo'ladi. Jamiyat uchun insonning o'zidan ko'ra, uning rasmiy hujjatlarda aks etgan ma'lumotlar muhimligi chuqur istehzo bilan ko'rsatib berilgan.

Qadimda mol oldi-sotdisida va boshqa muomala jarayonlari guvohlar ishtirokida bo'lgan. Ajdodlarimiz turli hujjatlarga ehtiyoj sezmagan. Bugun esa hujjat va hujjatchilik insoniyat hayotini belgilovchi mezonga aylanib bormoqda. Hujjatga ko'pda ehtiyoj sezmagan inson hamma narsadan mug'im bo'lgan vijdonini oldinga qo'yan. Rivoyatlarning birida bir mahallada katta bo'lishga ikki o'rtoq tadbirkorlik qilish maqsadida sarmoya tikib ish boshlaydi. O'rtoq'i birga yig'ilgan pulni olib uzoq yurtdan mol keltirib, daromad ko'radi, boy bo'ladi. Sherigiga esa bozori kasod bo'lgani, yo'lda qaroqchilar molini talganini aytib yolg'on gapiradi. Do'stiga ishonib hech vaqosiz qolgan yigit uni qozining oldiga olib boradi. Uning arzu holini eshitgan qozi bu kelishuv haqidagi hujjatni so'raydi. Ammo hujjat- bu ularning o'zaro ishonchi, vijdoni edi.

O'tmishda ham hujjat yuritishi madaniyati ancha rivojlangan. Ayniqsa, diplomatik sohaga doir hujjatlarda buni ko'rishimiz mumkin. O'zaro oldi-sotdi, turli muomala jarayonlarida qog'oz shakldagi hujjatdan ham muhim- inson vijdoni o'zaro ishonchi bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N., Madvaliev A., Mahkamov N., Aminov M. O'zbek tilida ish yuritish. – Toshkent, 1990.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. Davlat tilida ish yuritish (Amaliy qo'llanma). Toshkent, "O'zbekiston", 2020.
3. Садинова Н. Ўзбек тилида иш юритиш терминологияси. Фил.ф.ф.д.дисс.автореф. Тошкент, 2020.
4. Лутфуллаева Д. Расмий иш ҳужжатлари матнида прагматик мақсаднинг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2019. – № 3. – Б. 19-24.
5. Худойберганова Д. Мустақиллик даврида иш юритиш лексикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017. – №4.
6. Эшонкул Н. Гўрўғли ёхуд мангулик суви. Роман. Тошкент, "Академнашр", 2020.

Ақлима Садирбекова,
Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
Қазақ тілі мен әдебиеті бағытының 2-курс
студенти

ТІЛ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ БІР-БІРІМЕН ТЫҒЫЗ БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ

Тіл-өлшеусіз қазына, өрісі кең әлем. Тіл-асыл ойдың бұлағы. Оның құдыреті ерекше, бітпесті бітіретін, жетпесті жеткізетін, үзілгенді жалғайтын мүмкіндігі бар. Осы орайда ұлы өзбек халқының ақыны Абдулла Арипов ана тілі жайлы былай деп жырлайды:

Ана тілім, сен барсың шексіз,
Бұл бұл әнін күйге саламын.
Сен жоғалған күні күмәнсіз,
Мен де тоты болып қаламын.

Әрине, ана тілінің өміріміздегі орны ерекше. Тіл-қоғамда қарым-қатынас құралы болып табылады. Тіл мен қоғам қатар жүретін процесс. Себебі, қоғам дамып жаңғырған сайын әлеуметтік қажеттіліктерге байланысты тілге еніп отырған сөздердің ғылыми атауын қажет етіп отыратындығы белгілі. Бүгінгі таңда елімізде тіл ілімі, яғни, лингвистика қоғамның дерлік барша салаларында елеулі орын алған құбылыс. Осы тұрғыда, құқық пен тіл, заң мен тіл бір-бірімен тығыз байланысты, қоғамдағы жәйттерге тікелей қатысы бар салалардың бірі. Дүние жүзіндегі мемлекеттердің бас мақсаты құқықтық демократиялық мемлекет құру. Ал ондай дәрежеге жету үшін мемлекет заңдарын сол халықтың әдеби тілі көмегінде жүзеге асыратын процесс. Күннен күнге ақпарат технологиялары өркендеп жатқан бір дәуірде өмір сүрер екенбіз, түрлі салалардың бір-бірімен тікелей қарым-қатынасқа түсуі, көрсетіп жатқан әсері олардың бүгінгі таңдағы рөлі жайлы

ой қозғалады. Жиырманшы ғасырдың соңына таяу пайда болған, құқық пен тіл арасындағы қатынасқа байланысты туған юрислингвистика саласы кең қолданылып жүр. Алғаш бұл термин Ресейде пайда болған. Тіл ғылымының жай ғана сот жүйесіндегі қатысына мысал келтірер болсақ, сот процесінде сотталып отырған азамат сол аймақтағы тілді түсінбейтіндей болса, онда оған аудармашының көмегіне жүнінеді. Әрине, сот процесі басталуынан бұрын аудармашыға сөздердің барлығын тікелей дұрыс аударуы тиіс екендігі, егер әдейі қате аударатындай жағдай туса, қылмыстық жауапкерлікке тартылатыны хабарландырады. Тілдің әлеуметтік өмірдегі ролі, орнының ауқымы кең. Бұл орында тұруында тілдің құқықтық қорғауы болса, оның түрлі терминдермен байып баруында құқық тілінің маңызы орасан зор.

Біздің ойымызша, заңда бекітілген әрбір заң қаулысы, бүкіл қоғамның әрбір қатпары бірдей түсінуге ыңғайлы, әрі нақты болуы керек. Осы орайда жаңа заң қаулысын қабылдап жатқан кезде осы қаулыны тілдік әрі заң жүйесі бойынша нормаларға тән етіп жазуда әрі лингвист ғалымның, әрі құқық маманының білімі қажет болады. Ал, заңды жаза келе әрине лингвист ғалым тілдік нормаларға сай, ал құқық маманы құқықтық нормаларға сай етіп жазады. Соңына қарай екі жақтың жазған мәтінінде айырмашылықтар болуы әбден мүмкін. Міне осы жерде юрислингвистика ғылымының пайдасы тиетін болады. Ол қалай? Бір маман әрі лингвистикалық жақтан әрі құқық жақтан білімге ие болса, мақсатқа жақын болады. Осылай қоғамда жаңа терминдер пайда болар екен, ол аталмыш тілдің лексик құрамы мен қорының баюына өз септігін тигізбей қалмайды. Сыртқы сөздердің енуі арқылы немесе ішкі құбылыстардың тигізер септігіне орай жаңа сөздер пайда болып, қолданысқа еніп отырады. Осы енген сөздерді ғылыми тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің

өзекті мәселелерінің бірі болып тұр. Тіл білімі тұрғысынан алатын болсақ, тілдің замандар, дәуірлер барысында адамзат өмірінде, саяси жақтан, әлеуметтік жақтан тигізген септіктерін экстралингвистика саласында үйренеміз. Ал дәл осы сияқты құқық ғылымы тарапынан да тілдің осы салаға көрсеткен әсері жан-жақтама үйреніледі. Лингвистика және құқық салаларының байланысына орай, оны зерттей келе ғалым Н.Д.Голев: «Юрислингвистиканың объектісі - тіл мен құқықтың өзара байланысы болып табылады. Тілдің заңға қатысын-юрислингвистика, ал заңның тілге қатысын - лингвоюристика зерттейді» деп бұл екі ғылым салаларының аражігін ажыратып берген. Тағы да айта кетерлік жайт, лингвистика ғылымы заң мәтіндерінің стильдік тұрғыдан дұрыс болуын қарастырады. Сонымен қатар заң мәтінінің қолданатын халыққа түсінерлі болу жақтарын шешеді. Юрислингвистикада сарапшы лингвист ғалымға әлеуметтік әрі жеке араздықтарды шетке алған жағдайда әділ, адамзатқа қарсы ұлттық, діни, әлеуметтік наразылықтарды келіп шығармайтындай етіп сарапшылық ету міндеттері жүктеледі. Юрислингвистиканың басты өзекті мәселелері қазіргі күнде арнайы лингвист ғалымдар мен заңгерлердің басын біріктіретін арнайы базалық оқу әдістемелерін жасау үшін осы екі бағыттағы жетік мамандарды біріктіре отыра арнайы ұжымдық орган құру, арнайы лингвистикалық сараптама үшін белгілі стандарттар, қағидаттардың белгіленуі бұл саланың одан әрі жетілуіне қойған іргетас іспеттес. Бұл сала өмірімізге күннен-күнге кіріп келер екен, ондағы басты мәселелерге бей-жай қарамау керек.

Заң, құқық сияқты ғылымдар тек бүгін ғана қызу талқыға түсіп, үйреніліп, актуалды мәселелерді өз ішіне қамтып алған жоқ. Біздің дәуірге дейін де бұл сала сол уақыттың, қоғамның қолданылысында болып, зерттелген ғылым түрлерінің бірі. Ежелгі дәуірлерде Орта Азия елдерінде медреселерде студенттерге логикамен байланысты түркі,

араб және парсы тілдерімен бір орында құқық ғылымы да тең үйретілген. Жалпы алғанда орта ғасырларда шығыс ояну дәуірінің ғалым-ғұламалары да құқық ғылымының өркендеуінде өздерінің сүбелі үлесін қосқан. Сол дәуірдің өзінде мәнерлеп оқу, дикция сынды салалар да елеулі орынға ие болған.

Қорыта айтқанда, құқықтық мемлекет орнатып, барша халыққа заң тілінің түсінікті, әріайқын, нақты болуымен қатар, әрі заң тұрғысынан, әрі стильдік тұрғыдан әр жақтама дұрыс болып келуінде юрислингвистика саласының алар орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Астана, 2014.
2. Ақанова Д.Х., Алдашева А.М., Ахметжанова З.Қ. және т.б. Ресми- іскери қазақ тілі. А., 2002 ж.
3. Нұртазин Т. Сөз құдіреті. Астана, 2007 .
4. Расулов Р., Муйдинов Қ. Нутқ маданияти. Тошкент, 2004.
5. Байкабилов У., Ботирова Ш. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Ташкент, 2021.

Орифжон Чориев,
Тошкент давлат юридик университети
Таҳририй-нашриёт бўлими бошлиғи

ЮРИДИК ТЕРМИНЛАР ТЕЗАУРУСИНИ ЯРАТИШНИНГ ЗАРУРАТИ ВА АҲАМИЯТИ

Жаҳон ахборот тармоғи саналадиган Интернетнинг яратилиши барча соҳалар сингари луғат яратиш соҳасида ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Маълумотларни осон ва қулай тарзда топиш ва ундан фойдаланишга бўлган интилишлар натижасида луғатларнинг электрон ахборот тизимига мос турлари яратилди. Хусусан, тезаурус луғатлар ҳам мана шундай интилишлар натижасида юзага келди. Тезаурус тушунчасига тўхталадиган бўлсак, бу маълум бир мавзу бўйича тушунчалар дарахти бўлиб, юқоридан, энг умумий ва пастки, энг аниқ, тор тушунчалар билан якунланади. Тезаурусдаги сўзлар (терминлар) одатда умумий-хусусий, бутун-бўлак ва ҳоказо муносабат билан боғланади. Кенгайтирилган маънода тезаурус индивидуал маълумот ташувчиси ёки ташувчилар гуруҳига эга бўлган воқелик ҳақидаги билимлар тизимининг тавсифи сифатида талқин этилади.

Л.В. Шчерба «Опыт общей теории лексикографии» мақоласида тезаурус атамасини шундай ёзади: “Тезаурус дейишганда, ҳозирги пайтда улар кўпинча «*Thesaurus linguae latinae*»ни назарда тутадилар, улар бешта немис академиясининг корхонаси бўлиб, 1900 йилда бошланган ва ҳозирги кунга қадар камчиликлар билан фақат М ҳарфига келтирилган. Характерли хусусияти: маълум бир тилда рўй берган барча ҳал қилувчи сўзларни ўз ичига олади ва ҳар бир сўз остида, ушбу тилда мавжуд бўлган матнлардан мисоллар келтирилади.

Тезаурус луғатлардаги термин ва тушунчалар ўзи ҳақида батафсил ва атрофлича маълумотларни жамлайди. Бу соҳалар доирасида бундай луғатларни яратиш жуда катта самара беришидан далолат беради.

Юридик соҳада тезаурус луғатлар яратиш масаласида тўхталадиган бўлсак, мазкур электрон базанинг зарурати ҳақида айтиб ўтиш ўринлидир. Ҳуқуқий фикрни ифодалашда юридик терминлар ўта муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ўзи ифодаладиган тушунчани тўғри ва аниқ ифодалаши шарт. Бироқ ҳозирги кунда илмий асосланмаган юридик терминлар ўринли-ўринсиз қўлланилмоқда, паст савияли терминологик луғатлар тузилиб, уларни тегишлича муҳокама қилмай, экспертизадан ўтказмасдан хоҳлаган нашриётда чоп этиш ҳоллари учрамоқда. Энг асосийси, юридик терминларнинг таржима, изоҳли луғатлари бир жойга тўпланган электрон платформанинг мавжуд эмаслигидир. Бу эса тушунчани аниқ ифодалай олмайдиган терминларнинг пайдо бўлишига, бир юридик терминнинг турли шакллари юзага келишига олиб келмоқда. Мазкур муаммоларни ҳисобга олган ҳолда, юридик терминларнинг изоҳи, маънодошлари, антонимлари, уядошлари (бир мазмуний гуруҳга мансуб бўлган сўзлар) ҳамда уларнинг матнда (қонун нормаларида), яъни қонунчилик корпусида қўлланиш ҳолатини ифодаладиган юридик терминлар тезаурусини яратиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

Юридик терминлар тезауруси соҳа терминологиясига тизимли, комплекс ва корпусли ёндашув ҳисобланади. Бунда, нафақат терминнинг маъноси, балки қўлланиш ареалларини, соҳа билан боғлиқ ҳолда ситуатив (функционал) ҳолатларни ҳам ўзида жамлайди ҳамда тавсифлаб беради. Ушбу хусусияти билан у нафақат илмий, балки таълимий ва амалий аҳамиятга ҳам эга бўлади. Қолаверса, юридик терминлар контентининг электрон

**DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR**

платформаси яратилиши кенг фойдаланувчилар учун юриспруденция дунёсига эркин кириш имкониятини яратади, юридик тафаккур ва ҳуқуқий маданиятнинг ўсишига, ҳуқуқий тушунчаларнинг оммалашишига хизмат қилади.

Изоҳлар:

1. Л.В. Щерба" Опыт теории общей лексикографии ". 1940.
<https://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba9.htm>

**«DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI: MUAMMO VA
YECHIMLAR» MAVZUSIDAGI II XALQARO
ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASINING YAKUNIY
XULOSALARI
(TDYU, 2022-yil 25-oktabr)**

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2022-yil 20-dekabrda Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasida "Ona tilimizga ham jiddiy e'tibor qaratiladi. Chet tilini bilish kerak, ammo ona tilini bilishni majburiy qilamiz" degan fikr o'rta tashlandi. Binobarin, davlat tilida ish yuritish asoslarini qayta ko'rib chiqish, hujjatchilik va qonun tili asoslarini takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir.

2022-yil 25-oktabr kuni Toshkent davlat yuridik universitetida Muxtor Avezov nomidagi Janubiy Qozog'iston universiteti, O'zbekiston Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti hamda respublikamiz va boshqa xorijiy mamlakatlar olimlari, amaliyotchi mutaxassislari ishtirokida «Davlat tilida qonun ijodkorligi: muammo va yechimlar» mavzusidagi II xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya bo'lib o'tdi.

Bugungi kunda mamalakatimizda davlat tilini, davlat tilida qonun ijodkorligi jarayonini yanada rivojlantirish bo'yicha quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim deb hisoblaymiz:

birinchidan, "Davlat tili to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonun loyihasini qabul qilish jarayonini tezlashtirish, mazkur qonun loyihasida davlat tili ijrosi javobgarligi yuzasidan aniq jazo choralari belgilash maqsadga muvofiq;

ikkinchidan, lotin alifbosining yangi imlo qoidalari va unga kiritiladigan o'zgarishlarni tezroq hayotga joriy etish zarur;

uchinchidan, o'zbek tilini ilmiy-falsafiy tadqiq etishda tilning davlat faoliyati va ijtimoiy hayot, jamiyat bilan bog'liq jihatlarini, davlat tili, millat rivojlanishidagi uning o'rni, o'zbek

tilining dunyo tillari bilan bog'liq xususiyatlari, uning rasmiy ish uslubi, diplomatik uslubi, qonun hujjatlarini o'zbek tilida tayyorlash, o'zbek tili va qonunchilik texnikasi kabi masalalarga tilshunos olimlar tomonidan alohida e'tibor qaratilishi kerak. Bu ishlarning samarali va aniq bir maqsadga yo'naltirish uchun Innovatsion rivojlanish vazirligi aynan shu ilmiy yo'nalishga ustuvor vazifa deb qarashi, shundan kelib chiqqan holda istiqbolli reja ishlab chiqish maqsadga muvofiq va shu sohaga maxsus grantlar jalb etishga e'tibor berish lozim;

to'rtinchidan, so'nggi yillarda jahon ilm-fani fanlararo yo'nalishda, ya'ni ikki yoki undan ortiq fanlarning o'zaro kesishgan nuqtasida rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, tilshunoslik maxsus sohalarga ixtisoslashtirilgan holatda «Sotsiolingvistika», «Yurislingvistika», «Lingvokriminalistika», «Psixolingvistika», «Matematik lingvistika», «Kompyuter lingvistikasi» kabi fanlar rivojlanib bormoqda. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasi tomonidan aynan shu ilmiy yo'nalishlarga ustuvor soha sifatida qaralishi, yangi tashkil etilgan oliy o'quv yurti olimlari esa, yuqorida ta'kidlangan ilmiy yo'nalishlarga alohida etibor berishlari, zarur bo'lsa, boshqa soha olimlari (huquqshunos, siyosatshunos, diplomat, iqtisodchi kabi) o'rtasida hamkorlik yo'lga qo'yishi, ular tomonidan bu sohada ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari yaratilishi maqsadga muvofiq;

beshinchidan, XXI asrgacha til asosan axborotni yetkazish vazifasini bajargan bo'lsa, bugungi kunda xalqaro hayotda axborotni qanday yetkazish masalasi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etib boryapti. Hozirda aynan bir hodisani tinglovchiga turlicha yetkazish, shu yo'l bilan uni ishontirish, bu orqali o'z manfaati yo'lida o'z g'oyalarini boshqalarga singdirish, shu orqali jahon sahnasida o'z hukmronligini o'tkazish muhim ahamiyat kasb etmoqda. SHundan kelib

chiqqan holda oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimida talabalarga sof filologik bilimlardan ham ko'ra nutq madaniyati, notiqlik san'ati kabi bilimlarni mukammal darajada o'rgatish maqsadga muvofiq;

oltinchidan, o'zbek tilini o'zga millat vakillariga, xususan, xorijliklarga o'rgatishning amaliy metodikasi ishlariga, qisqa muddat ichida intensiv o'rgatishni ishlab chiqish kerak. Bunda o'zbek tili bo'yicha hozirgi zamon axborot va kommunikatsiya tizimlari asosida turli o'zi o'rgatadigan elektron darsliklar tayyorlash va maxsus ixtisoslashgan veb sahifalar, distansion ta'lim orqali o'rgatishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiq. Toki o'zbek tilini o'rganmoqchi bo'lgan xorijliklar uchun o'z mamlakatida turib kontrakt to'lov asosida tilni o'rganish imkoniyatini yaratish lozim;

yettinchidan, "2022–2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" data'kidlanganidek, davlat xizmatchilarining kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligini ta'minlash, xalq bilan muloqotning samarali mexanizmlarini joriy etish; jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning zamonaviy shakllarini rivojlantirish, jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash vazifalari ma'lum ma'noda mamlakatimizning barcha ta'lim bo'g'inlarida davlat tilini o'qitishni ham qayta ko'rib chiqishni taqazo etadi. Chunki bugungi kunda maktab, akademik litsey va kollejlarda asosan o'zbek tilining ichki qurilishi (fonetika, leksika, grammatika kabi) bilan bog'liq bilimlar berilmoqda, oliy o'quv yurtiga kirish test sinovlarida ham asosan tilning o'ta darajada grammatikalashgan savollar berilmoqda. Natijada yoshlarimizda og'zaki va yozma nutq masalalari susayib boryapti. Shuning uchun o'rta va o'rta maxsus ta'lim tizimiga nutqni qanday ifodalash, nutq madaniyati,

notiqlik san'ati kabi bilimlarni ham kiritish va insho yozish amaliyotiga alohida e'tibor berish kerak.

Bundan tashqari, oliy ta'lim tizimida, ayniqsa, nofilologik oliy o'quv yurtlarida tayyorlanayotgan mutaxassislarning davlat tilini mukammal darajada egallashiga alohida e'tibor qaratish zarur. Bugungi kunda nofilologik oliy o'quv yurtlarida o'zbek tilini o'qitish amaliyoti shunday shakllanganki, u faqatgina rusiyzabon talabalarga ta'lim berish bilan cheklanadi, xolos. Milliy guruhlarda hech qanday fan o'qitilmaydi. Shuning uchun ham ertaga talaba bu oliy dargohni bitirib borgandan keyin o'z fikrini aniq ifodalashda, o'z sohasiga oid hujjatlarni to'ldirishda qiynaladi. Chunki bu sohadagi bilimlarni ta'lim tizimi jarayonida o'rganmaydi. Vaholanki, bugungi kunda tilning ijtimoiy funksiyasiga qo'shimcha vazifalar yuklanib, kimning nutqi zo'r bo'lsa, uning g'oyalari amalga oshadi. Bugungi davlatlararo, xalqlar o'rtasidagi o'zaro hukmronlik so'z va nutq vositasida amalga oshirilmoqda. Ilgari qurol vositasida bir davlat ikkinchi mamlakatni zabt etga bo'lsa, bugun so'z va nutq vositasida o'z ta'sirini o'tkazadi, kerak bo'lsa, uni ichidan yemirib tashlaydi.

Shuning uchun rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasidan kelib chiqqan holda mamlakatimizdagi barcha nofilologik oliy o'quv yurtlarida davlat tilini o'qitish tizimini qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimida bo'lajak huquqshunos kadrlarning til tayyorgarligiga alohida e'tibor qaratiladi. Hatto, eramizdan oldingi 388-yilda Platon Akademiyasida, shaxsning har jihatdan erkin kamol topishi uchun, notiqlik san'ati, sudda nutq so'zlash, qonunlarni tayyorlash haqidagi ilmlar bilan muntazam shug'ullanilgan. Shuningdek, 1918-yilgacha Yevropaning mashhur Nyurnberg (1526) va Strasburg (1538) gimnaziyalarida 12 yillik ta'lim o'quv jarayonining 55 foiz vaqti o'quvchilarning

til tayyorgarligiga ajratilgan va bu hozir ham ayrim mamlakatlarning ta'lim tizimida saqlanib qolgan.

Jumladan, AQShning Chikago va Illinoys universitetlari yuridik fakultetlarida ta'lim oluvchi har bir talaba 45 fan orasidan tanlab olinadigan (nutq o'rganishga kirish, yozma nutq, ommaviy muomala nutqi, siyosiy nutq, polemika asoslari, sud notiqligi kabilar) fanlardan iborat sikl – "Nutq maktabi" deb nomlangan kursni o'qishlari lozim. Yuridik diplomni olish uchun "Nutq maktabi" siklidan 6 fanni topshirish majburiy qilib belgilangan. Angliyada ham yuristlarning til tayyorgarligi xuddi shu tarzda amalga oshiriladi.

Shvetsiyada esa davlat tili fransuz va nemis tillari bo'lgani uchun, bo'lajak huquqshunoslarga "Yuridik nutq" fani uch yil davomida fransuz va nemis tillarida (ikkala tilda umummajburiy holatda) o'rgatiladi. Amsterdam universitetining huquqshunos talabalari golland, ingliz, fransuz, nemis tillari bo'yicha imtihon topshiradilar va "Ijtimoiy nutqiy aloqa", "Sudda nutq so'zlash va haqiqat muammolari", "Bayonnomalar (protokollar) tahlili" kabi nutqni rivojlantirishga qaratilgan fanlardan tahsil oladilar.

Bizning fikrimizcha, nofilologik oliy o'quv yurtlarida davlat tilini o'qitish tizimi quyidagi uch bosqichga asoslanishi lozim: birinchi bosqich birinchi kursda rusiyzabon talabalarga o'zbek tili; ikkinchi bosqich ikkinchi va uchinchi kurslarda milliy guruhlarda "Mutaxassislik tili", "Kasbiy nutq madaniyati", "Ixtisoslik hujjatlarini tuzish asoslari"; magistraturada "Kasbiy notiqlik san'ati" kabi o'quv kurslarini joriy etish, shundan so'ng talabalar bakalavriaturani bitirayotganda o'zbek tili bo'yicha davlat attestatsiyasini yo'lga qo'yish ta'lim tizimidagi dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

**“DAVLAT TILIDA QONUN IJODKORLIGI:
MUAMMO VA YECHIMLAR
МЕМЛЕКЕТТИК ТІЛДЕ ЗАҢ ШЫҒАРУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН
ШЕШУ ЖОЛДАРЫ
ЗАКОНОТВОРЧЕСТВО НА ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ:
ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ
LAWMAKING IN THE STATE LANGUAGE:
PROBLEMS AND SOLUTIONS”
II xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami
(Toshkent, 25.10.2022)**

*O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi Toshkent davlat yuridik
universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası yig'ilishi qarori bilan
nashrga tavsiya etilgan*

Muharrirlar: D. Rasulmuhamedova, N. Bozorova
Musahhihlar: U. Po'latova, A. Fattaxova
Texnik muharrir: N. Niyazova
Sahifalovchi: U. Sapayev

Sahifalashga berildi 21.11.2022. Bosishga ruxsat etildi 22.12.2022.
Qog'oz bichimi 60X84 $\frac{1}{16}$. Cambria garniturası. Nashriyot-hisob
tabaqi 11,0. Bosma-shartli tabaqi 9,66. Tiraji 100 nusxa.
Kelishilgan narxda

TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi.
100047, Toshkent shahri, Amir Temur ko'chasi, 13-uy.
Tel. (0-371) 233-66-36, 233-14-09, faks 233-37-48.
E-mail: n.ramazanov@tsul.uz

TDYU O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi original-maketidan chop etildi.
100047, Toshkent shahri, Amir Temur ko'chasi, 13-uy.